

Dražen Barbarić, Ana-Mari Bošnjak, Domagoj Galić

„ZDRAVLJE DEMOKRACIJE“ U DOBA PANDEMIJE

Istraživanje sociopolitičkih posljedica
restriktivnih mjera uvedenih s ciljem suzbijanja
pandemije Covida-19

Sarajevo 2022

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

Dražen Barbarić, Ana-Mari Bošnjak, Domagoj Galić

„ZDRAVLJE DEMOKRACIJE“ U DOBA PANDEMIJE

**Istraživanje sociopolitičkih posljedica
restriktivnih mjera uvedenih s ciljem suzbijanja
pandemije Covida-a 19**

Sarajevo, 2022. godine

Naziv publikacije: „ZDRAVLJE DEMOKRACIJE“ U DOBA PANDEMIJE
Istraživanje sociopolitičkih posljedica restriktivnih mjera uvedenih s
ciljem suzbijanja pandemije Covida-a 19

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung

Autor: Dražen Barbarić, Ana-Mari Bošnjak, Domagoj Galić

Za izdavača: Dr. *Peter Hurrelbrink*

DTP: Aleksandar Aničić

Recenzentica: Tanja Topić

Štampa: Amosgraf Sarajevo

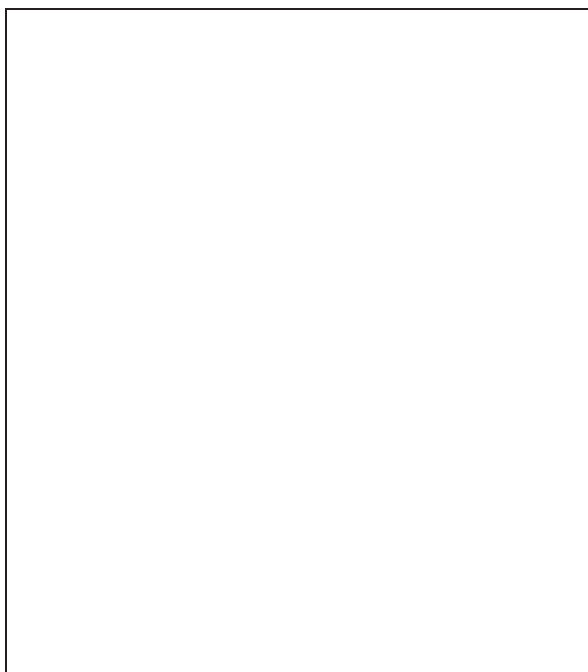
Tiraž: 200 primjeraka

ISBN 978-9926-482-69-5

Ova publikacija je štampana na papiru koji omogućava održivost šumske
privrede.

Stavovi iznešeni u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stavove Friedrich-
Ebert-Stiftung (ili organizacije za koju autor radi).

Korišćenje izdanja i medija Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) nije dopušteno
bez pismene saglasnosti od strane FES-a.

Dražen Barbarić, Ana-Mari Bošnjak, Domagoj Galić

„Zdravlje demokracije“ u doba pandemije

Istraživanje sociopolitičkih posljedica
restriktivnih mjera uvedenih s ciljem suzbijanja
pandemije Covida-a 19

Sadržaj

1. UVOD	7
2. KONCEPTUALNO ODREĐENJE POLITIČKOGA POVJERENJA	11
2.1. Socijalni kapital i političko povjerenje	11
2.2. Pojam i vrste političkoga povjerenja	15
2.3. Stara i nova paradigma političkoga povjerenja	
Error! Bookmark not defined.	
2.4. Razlika varijabli u mjerenju političkoga povjerenja	21
2.5. Političko povjerenje u kontekstu COVID-19 pandemije	27
3. POVJERENJE GRAĐANA U INSTITUCIJE USLIJED COVID KRIZE U EUROPI COVID	35
3.1. Uzroci porasta i pada povjerenja u institucije	38
4. KLINIČKA SLIKA DEMOKRACIJE U BIH	45
4.1. Postsocijalistička tranzicija kao kontekst	47
4.2. Kultura (ne)suradnje	51
4.3. Političko povjerenje građana u Bosni i Hercegovini	58
5. EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE SOCIOPOLITIČKIH POSLJEDICA RESTRIKTIVNIH MJERA UVEDENIH S CILJEM SUZBIJANJA PANDEMIJE COVIDA-A 19 U BOSNI I HERCEGOVINI	61
ZAKLJUČAK	87
LITERATURA	90

1. UVOD

Pandemije nisu novina. One su u cijeloj povijesti jedan od najvećih i najsmrtonosnijih neprijatelja čovječanstva. Novina je što su nekoć vlade skrušeno i bogobojazno čekale kraj epidemiološkog pakla djelujući intuitivno, dok se danas od donositelja odluka očekuje da budu bolji prognostičari koji će predviđati tehničke probleme i moguća rješenja te na osnovu teorijskih predviđanja i projekcija usvajati bolje politike. Od znanosti o politici se stoga očekuje relevantnost i pravovremenost kad su zaraze opet došle na vrh svjetske agende. Na njoj je teret da objasni zašto su različite vlade različitim javnim politikama odgovorile na pandemijske izazove što je imalo izravan utjecaj na svjetske zdravstvene sustave. Posljedice odluka su se prelijevale i na druga područja političkog i društvenog života, stvarajući novu matricu važnih i manje-važnih politika u izmijenjenom kontekstu. Jasnije nego prije je postalo da je neodlučivanje jednako važno kao i odlučivanje te oboje oblikuje našu budućnost, a da je čekanje dok više nema izbora pogubno s opasnim bolestima poput ove.

Globalni kontekst kojeg je zatekla pandemija COVID-a već je za demokraciju bio izuzetno nepovoljan i nepovjerljiv, opisan kao „demokratsko zaostajanje“. Dokaz toga je i sami početak pandemije kada su se slavodobitno autoritarni režimi proglašavali uspješnijim i učinkovitijim u suočavanju s pandemijom. Oni su uvijek mogli otići korak dalje i iskoristiti moć prinude, a loše vijesti duže prikrivati i novonastalu situaciju zamagljivati. Demokracije funkcioniraju na drugačiji način. Stoga, kad je izvjesna mjera arbitrarnosti bila neophodna, u demokracijama je postojala realna bojazan da se građani neće povinovati te da će politika doživjeti slom. Preostala mogućnost je bila iskoristiti moć prisile i natjerati neposlušne da se podčine. Za demokraciju se to pokazalo posebno problematičnim u državama u kojima su dionici vlasti iskoristili krizu za jačanje ovlasti. Primjera je mnogo: od ekstenzivnog praćenja i nadzora mobitela u Južnoj Koreji, Izraelu i Slovačkoj do rigoroznih policijskih satova u jugoistočnoj Europi, napose Srbiji. Zapravo samo manjina europskih zemalja (uglavnom na sjeveru Europe) se oslanjala na preporuke i dobrovoljne mjere socijalnog distanciranja, bez improvizacije s prenapadnim i kaotičnim mjerama zaštite od pandemije. Demokracija je stavljena na čekanje izostankom svijesti o postupanju u skladu s

vladavinom prava. Zapravo, demokracije su u izolaciji pokazale da nisu plemenitija mjesta i da su trome i robusne, ali ipak se činilo prerano za sustavnu evaluaciju i početne ekstrapolacije u korist autokracije. Rezultati ranijih istraživanja idu u prilog demokracijama- one se bolje nose s prirodnim katastrofama, ako i samo ako je institucionalna kvaliteta visoka. Ako je institucionalna kvaliteta niska, doista se čini da autoritarnim državama ide bolje.

Početni efekt okupljanja oko zastave i odsustvo napadačke politike opozicije te kratkotrajno povećanje povjerenja javnosti zamaglilo su pogled na krizu demokracije. Ovo istraživanje, potaknuto odsustvom političke i politološke debate, istražuje demokraciju u doba COVID pandemije usredotočenu na povjerenje kao temu koja će odrediti ishode. Zadatak je istraživača, približavajući izazove ozbiljnih prijetnja demokratskom sustavu, razvidnijim učiniti odgovore na pitanja poput „što učiniti da građani vjeruju da će demokratski sustav uspješno odgovoriti“?

Kakve vrste povjerenja treba demokracija? U kojoj mjeri demokracija zahtjeva nepovjerenje te koje vrste povjerenja i nepovjerenja nagriza tkivo demokracije - ključna su pitanja za čijim se odgovorom traga u sljedećem poglavlju. Zanimljiv element ove rasprave povjerenje je javnosti u znanstvenike i stručnjake, odnosno pitanje političkog ili tehnoškotskog upravljanja krizom, što otvara prozor prilike za populiste koji znanstvenike predstavljaju kao elitu odvojenu od društva. Iz toga proizlazi realna zabrinutost za zdravlje demokracije jer različitost ključnih aktera politike ostavlja prostora za neizvjesnost koja će promjena biti trajna, a koja će biti ukinuta.

Drugačiji odgovori na COVID krizu tema su trećeg poglavlja. Povjerenje je izravno utjecalo na zdravstvene sustave u svijetu i javne politike te kroz predstavljena istraživanja ponudilo kratki prikaz, ali i tanku nit koja dijeli demokratsku prilagodljivost do autokratske nemilosrdnosti. Što se kriza više produbljivala na vidjelo je izbijala sirova demokratska politika kojoj je medijska pokrivenost postala mehanizam za percepciju uspjeha i neuspjeha. Nadalje se istražuju relacije odgovora na zdravstvenu krizu dominantnih stranka i donositelja odluka te prelijevanje povjerenja na politički sustav koje je ključno za funkcioniranje demokracije. Zaključno, u ovom poglavlju bit će riječ o političkim posljedicama COVID-a, napose

posljedicama na političko povjerenje. Tragat će se za odgovorima jačaju li one demokratski status quo ili dovode do većih zahtjeva za tehnokratskim i autoritarnim odlučivanjem.

Od studija slučaja u nizu kojima će se pribavljati podatci o iskustvima i iskušenjima demokratskih država u doba pandemije, istraživanje se naposljetku stavlja u bosanskohercegovački kontekst. Polazeći od pretpostavke da je odnos institucionalnog okruženja i povjerenja ključan u državama postsocijalističke tranzicije i napose važan u izvanrednim stanjima, u Bosni i Hercegovini je malo razloga za optimizam. Četvrto poglavlje, pomalo pesimistično predstavlja kako je postsocijalistička tranzicija pogodan teren za političko nepovjerenje, a repovi starog režima za konsolidaciju kulture nesuradnje. U potrazi za iskoristivim mjestom povjerenja u BiH, istraživanje dalje uključuje ispitivanje političkog povjerenja, pregled ranijih istraživanja, anketno istraživanje demokratskih preferencija u vrijeme pandemije te dokumentiranje promjena u preferencijama i političkom povjerenju javnosti. Postavlja se pitanje može li demokracija preživjeti COVID i je li virus ostavio trajne posljedice na zdravlje demokracije u BiH? Za nadati je se da će istraživanje dokumentirati odgovore na veliku krizu i utjecaj na političku potporu te poslužiti kao svojevrsan podnesak za *policy* učenje, promišljanje i rješavanje potencijalnih društveno-političkih problema u budućnosti.

2. KONCEPTUALNO ODREĐENJE POLITIČKOGA POVJERENJA

2.1. Socijalni kapital i političko povjerenje

Istraživati fenomen političkoga povjerenja u Bosni i Hercegovini (u daljnjem tekstu BiH) predstavlja ujedno izazovan i nezahvalan pothvat. Izazovan je, jer ne postoje dosadašnja istraživanja¹ kojima bi se mogli pratiti trendovi, a niti ujednačena metodologija koja bi davala podatke s komparabilnim karakteristikama za slična ili buduća istraživanja. Stoga se značajan dio takvoga istraživačkoga pothvata svodi na uopćene procjene prethodnoga stanja i formuliranja metodološkoga okvira koji bi bio adekvatan specifičnom kontekstu kakav je bosanskohercegovački. S druge strane, takvo je istraživanje ujedno nezahvalna djelatnost jer se razine političkoga povjerenja uglavnom mjere i istražuju u kriznim razdobljima. „Političko povjerenje ostaje jedna od najneuhvatljivijih tema u politološkim istraživanjima“ (Hooghe, 2011: 269). Kod takvih istraživanja uvijek postoji očekivanje izražavanja nezadovoljstva radom institucija ili nepovjerenjem prema političkim akterima, odnosno, neka vrste predrasude i apriornih negativnih očekivanja. Pozitivni odnosi prema institucijama nisu zanimljivi, a ponekad niti relevantni za istraživače ovoga fenomena. Stoga je na određenoj razini aksiomska pretpostavka da značajna količina nezadovoljstva i nepovjerenja u društvu postoji prema političkoj sferi, samo je treba valjano izmjeriti i kontekstualno interpretirati jer to ne znači da mora biti unaprijed negativan fenomen.

Bez obzira na različite interpretativne pristupe političkom povjerenju postoji gotovo apsolutna suglasnost oko njegove važnosti, „većina politologa će se, eksplicitno ili implicitno, složiti s činjenicom da mjerenje političkog povjerenja može funkcionirati kao termometar za procjenu zdravlja i vitalnosti političkog sustava“ (Hooghe, 2011: 269). Daskora je unutar politologije vrijedila pretpostavka da je visoka razina političkoga povjerenja nužna za efikasno djelovanje političkoga sustava, s time da se smatralo da to prije svega vrijedi za demokratske sustave. Međutim,

¹ Iznimka je istraživanje Berta Šalaja *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2009.

političko povjerenje nužno je i nedemokratskim sustavima.² „Čak i autokratski vladari trebaju uspostaviti minimum legitimiteta među svojim podanicima“ (Newton, Stolle, Zmerli, 2018: 37). Nekakav oblik društvene refleksije u obliku povjerenja u rad političkih institucija i aktera koji njima upravljaju mora postojati, ukoliko sustav želi osigurati stabilnu i legitimnu vladavinu. S obzirom na navedeni obrazac, pretpostavka je da će kriza povjerenja u političke institucije i sustav u cjelini dovesti do opadanja demokratskoga legitimiteta i povećati mogućnost sklizavanja u nedemokratski oblik vlasti. Zbog potonje pretpostavke interes za proučavanje fenomena i tendencija političkoga povjerenja proporcionalno raste u kriznim vremenima kada postane uočljivo opadanje društvenog i političkoga povjerenja (Levi i Stoker, 2000: 475). „Priča o krizi političkog povjerenja koja vodi ili signalizira krizu predstavničke demokracije ukorijenjena je u desetljećima znanstvene rasprave“ (van der Meer, 2017: 2).³ U takvoj situaciji vlastiti prostor u političkoj areni pronašli su akteri koji se mogu okarakterizirati kao populisti te su antisistemskom retorikom i pozivanjem na narod ili političku zajednicu pokušali premostiti jaz između nepovjerenja i stabilnosti sustava. To je u određenim slučajevima moglo rezultirati povećanom razinom političkoga povjerenja, pogotovo nakon zadobivanja poluga vlasti od strane populističkih subjekata, međutim to su samo privremeni baloni povjerenja koji se raspršuju s prvim pokazateljima stvarnih učinaka njihove vladavine. „Rezultat bi se mogao nazvati posredovanim klijentelizmom, u kojem jaka javna osoba obećava osobnu zaštitu protiv nepovjerljive i izrabljivačke vlade, kao i protiv brojnih posebnih interesa i stranih sila koje su 'izdale' i 'prevarile' narod“ (Warren, 2018: 87). Bilo kako bilo, fenomen i praćenje trendova političkoga povjerenja ozbiljan su signal kriza demokratskih političkih sustava i njihove potrebe za adaptacijom novonastalim prilikama. S jedne strane, ono može biti signal dubokih strukturalnih problema, neadekvatnosti političke elite i neefikasnosti administrativnoga aparata, a s druge pak strane može upućivati i na povećani interes građana za političke procese, njihovo

² Prema *World Values Survey (WVS) of 2010-2014*, neliberalne države imaju najveću razinu povjerenja (van der Meer, 2017: 7).

³ Kriza demokracije je u posljednjim desetljeću postala opće mjesto u proučavanjima političkoga povjerenja. Primjerice, u siječnju 2013. ugledni časopis *Foreign Affairs* je „signalizirao raširenu demokratsku bolest“ (van der Meer, 2017: 2).

osvještivanje i kritičnost prema vlastitim institucijama. Zbog toga je proučavanje političkoga povjerenja izuzetno bitan segment politološke analize i razumijevanja političkih procesa u pojedinim sustavima. „U najgorem slučaju, politička kriza povjerenja izazvala bi potpunu krizu predstavničke demokracije potkopavanjem stabilnosti režima. U najboljem slučaju, to bi signaliziralo strukturne izazove koji zahtijevaju transformaciju demokratskih institucija i procedura“ (van der Meer, 2017: 2).

Prije upuštanja u konkretnu elaboraciju tematike ovoga istraživanja, važno je konceptualno odrediti konotacije pojma „političko povjerenje“ te njegove teorijske reperkusije. Za potrebe ovoga istraživanja pretpostavlja se da je političko povjerenje odsječak šireg koncepta socijalnoga povjerenja koje ne obuhvaća samo političke nego i široku paletu društvenih institucija i aktera. U slučaju socijalnog povjerenja možemo govoriti o partikulariziranom povjerenju (gusto povjerenje u one osobe koje poznajemo) i generaliziranom povjerenju (u općenitu zajednicu, tj. ljude koje uopće ne poznajemo) (Šalaj, 2009: 36). U društvenim znanostima uvriježilo se proučavanje socijalnoga kapitala kao fenomena koji vjerno odražava upravo generalizirani oblik društvenoga povjerenja. „Socijalni kapital je definiran kao opće povjerenje, pristup i članstvo u različitim vrstama mreža i norme reciprociteta“ (Rothstein i Stolle, 2008: 441). On je svojevrsna akumulacija društvenoga povjerenja koje nastaje uslijed različitih oblika djelovanja u javnoj sferi, povezanosti u mreže uzajamnosti te dijeljenja zajedničkih normi i vrijednosti koje stvaraju društvenu koheziju. Drugim riječima, što su građani aktivniji, više uključeni u različite oblike djelovanja unutar društvene zajednice i povezani sa svojim sugrađanima, socijalni kapital se uvećava i može koristiti kao oblik solidarnosti. Socijalni kapital nije svrha sam sebi, već se građani uključuju u mreže društvenoga djelovanja s unaprijed postavljenim ciljevima za što se može koristiti socijalni kapital. „Mnoštvo empirijskih istraživanja pokazuje da je socijalni kapital povezan s nizom ishoda koji su za većinu ljudi normativno poželjni. Među tim rezultatima su demokratske institucije koje dobro funkcioniraju, osobna sreća, optimizam i tolerancija, gospodarski rast i demokratska stabilnost“ (Rothstein i Stolle, 2008: 441). Iz ovoga je potpuno jasno da društveno povjerenje u sebi ima upisanu političku teleologiju, tj. očekivanja

da će socijalni kapital rezultirati poželjnim političkim stanjima, poput stabilne i efikasne demokratske vladavine.

Međutim, time nije jasno preciziran odnos između socijalnog i političkog povjerenja. „Uobičajena tema među znanstvenicima koji proučavaju ove dvije vrste povjerenja je jesu li one uzročno povezane jedna s drugom. Je li socijalno povjerenje odrednica političkog povjerenja?“ (Bargsted i dr., 2022: 2). U literaturi se uglavnom mogu pronaći tri viđenja odnosa socijalnoga i političkoga povjerenja: nisu povezani, političko utječe na socijalno (Rothstein i Stolle) i socijalno utječe na političko (Putnam) (Bargsted i dr., 2022: 3). Rothstein i Stolle (2008: 442-443) olakšavaju razumijevanje njihova odnosa uvodeći dvije perspektive socijalnoga povjerenja. Prvi pristup je društvenocentričan (tokvilovski) - socijalno povjerenje generira se iz mreža nevladinih organizacija i udruga što u formalnom i neformalnom obliku omogućuje društvenu suradnju. U tom se rakursu socijalni kapital određuje kao „karakteristike društvene organizacije, poput povjerenja, normi uzajamnosti i mreža povezanosti koje mogu poboljšati učinkovitost društva olakšavanjem koordiniranog djelovanja“ (Šalaj, 2009: 8). Dakle, iz njega proizlaze uopćena uzajamnost (oslonac da će nam netko pomoći ne tražeći nešto zauzvrat), horizontalne mreže (među pojedincima približno jednakih društvenih statusa), i krajnji rezultat – socijalno povjerenje koje pospješuje rad društvenih institucija. U našem se istraživanju ne bavimo ovim pristupom osim percepcijom građana koliko je društveno povjerenje nadoknadilo izostanak institucionalne podrške u rješavanju krize izazvanom pandemijom COVID-19. Drugi pristup je institucionalnocentričan (putnamovski), socijalno povjerenje se razvija i generira vezanošću za formalne političke i pravne institucije. Opće povjerenje (socijalni kapital) utječe na performanse sustava ili povjerenje u sustav utječe na socijalno povjerenje. Međutim, ne diferenciraju se institucije samoga sustava nego se on uzima kao cjelina. „Ako horizontalne mreže građanskog angažmana pomažu sudionicima rješavati dileme kolektivnog djelovanja, onda će, što je organizacija horizontalnije strukturirana, više jačati institucionalni uspjeh u široj zajednici“ (Putnam, 2003: 187). Dakle, socijalni kapital direktno pospješuje efikasnost političkih i administrativnih institucija. Upravo je ova dimenzija ključna u našem istraživanju političkoga povjerenja.

2.2. Pojam i vrste političkoga povjerenja

Bargsted i dr. su u recentnom istraživanju u Čileu dokazali reciprocitetnu povezanost socijalnog i političkog povjerenja što su objasnili kroz sintagmu „sinergija povjerenja“ (Bargsted i dr., 2022: 18). U tom odnosu političko povjerenje fundira kao „pozitivna očekivanja u vezi s ponašanjem institucija kao što su parlament, vlada, političke stranke i sudovi, te pojedinaca koji vode te institucije, a koji se percipiraju kao kompetentni, vjerodostojni i poštenu“ (Levi & Stoker, 2000; Zmerli, 2014, prema: Bargsted i dr., 2022: 3). Dakle, političko povjerenje je odsječak socijalnoga kapitala fokusiranoga na političke institucije, političke aktere i politički sustav u cjelini te uključuje subjekte (nositelje povjerenja) koji nemaju direktan kontakt i vjerojatno se nikada neće ni poznavati.⁴ Rothstein i Stolle (2008: 446) sinergijsku vezu dižu na višu razinu smatrajući političko povjerenje izuzetno važnom determinantom općeg povjerenja. Ono utječe na osjećaj sigurnosti i zaštićenosti građana, na mogućnost miješanja i utjecaja nepolitičkih aktera u društvene mreže i djelovanja, oblikuje obzor djelovanja drugih pojedinaca u društvu te oblikuju pozitivne ili negativne odnose prema institucijama. „Na primjer, ako se onima na odgovornim položajima ne može vjerovati, onda se većini drugih ljudi sigurno ne može vjerovati“ (Rothstein i Stolle, 2008: 446).

Iz svega navedenoga proizlazi da političko povjerenje predstavlja „vertikalno povjerenje, to jest odnosi se na povjerenje građana u institucije vlasti te u društvene i političke institucije uopće“ (Šalaj 2009: 43). To znači da obuhvaća aktere i institucije političke sfere te politički sustav u cjelini. Hooghe (2011: 269-270) razlikuje tri vrste ili dimenzije političkoga povjerenja: strateško, moralno i deliberativno povjerenje. Strateško povjerenje se odnosi na osobna očekivanja hoće li drugi akteri ostvariti ili spriječiti interes osobe.⁵ Pretpostavka da je političko povjerenje stvar racionalnog izbora, namjera onoga kojem se vjeruje da ispuni obećanje i znanje onoga koji vjeruje da potvrdi očekivanje. Hardin tu poziciju naziva

⁴ Četiri polja interesa natkrovljujućega narativa političkoga povjerenja: konceptualna priroda političkoga povjerenja; longitudinalni empirijski trendovi među državama; razlika individualnih i kontekstualnih uzroka političkoga povjerenja; posljedice političkoga povjerenja na mikro, mezo i makro razini (van der Meer, 2017: 2-3).

⁵ „Pojam 'povjerenje' prije svega označava očekivanje, a ne ponašanje“ (Baurer i Freitag, 2018: 15), povjerenje nije isto što i 'kooperativno ponašanje'.

„uličnom razinom epistemologije“ (Hardin, 1993: 505), tj. očekivanje da će onaj kojem se vjeruje ispuniti, odnosno potvrditi očekivanje.⁶ Fokus je na „poticaju da se bude vjerodostojan“ (Hardin, 1993: 506), u interesu onoga od kojeg se očekuje da svoje obećanje izvrši. Prošla iskustva determiniraju osjećaj povjerenja te se stoga reflektiraju kroz to hoće li pojedinac neko povjerenje kasnije smatrati izigranim ili ostvarenim. Iz toga se derivira njegov *cost benefit* odnos prema objektu povjerenja i djelovanju za koje se smatralo da će ga objekt povjerenja izvršiti. Povjerenje se percipira kao čin racionalnoga izbora pojedinca koje ima krajnji ishod dobitka ili gubitka na temelju ukazanoga povjerenja. „Za ovo nam je potrebna teorija koja se usredotočuje na pojedinca i načine na koje pojedinac saznaje ili vjeruje u relevantne stvari, kao što je koliko je druga osoba pouzdana“ (Hardin, 1993: 507). Ova postavka ne vrijedi za izvanredno razdoblje pandemije jer građani jednostavno nisu mogli reflektirati prošle slične događaje te formulirati osjećaj povjerenja prema izvanrednim djelovanjima pojedinih institucija ili aktera. Za ovakvu solipsističku verziju povjerenja ipak je nužno redovito i kontinuirano djelovanje koje stvara zalihe iskustva na temelju kojih kreiramo odnose povjerenja. Druga vrsta političkoga povjerenja koju Hooghe navodi moralno je povjerenje i upravo je suprotno prethodnoj koja se može shvatiti kao oblik „nermaliziranog pojma“ (Hardin, 1993: 512). Ono proizlazi iz moralne obveze imanja povjerenja uz podjednako očekivanje da je dijele i uvažavaju ostali članovi zajednice. Temelj je socijalne i identitetske kohezije i nije individualnoga već kolektivnoga karaktera, zahtjeva određeni oblik reciprociteta kod subjekata nositelja povjerenja. Hooghe argumentira da segmentirano političko povjerenje nije ni teorijski ni empirijski plauzibilno jer se građani uvijek oslanjaju na sveobuhvatnu procjenu povjerenja prema sustavu, a ne prema pojedinim akterima (institucijama, strankama ili pojedincima). „Vjerojatno objašnjenje za ovaj obrazac je da se političko povjerenje može konceptualizirati kao sveobuhvatna procjena političke kulture koja prevladava unutar političkog sustava, a ne kao procjena svakog pojedinog aktera“ (Hooghe, 2011: 270). Treći oblik je deliberativno povjerenje- proces rasprave i donošenja odluka na temelju kojih politički subjekti zaslužuju

⁶ Osnovna matrica ovako shvaćenoga povjerenja je izražena kroz formulu: „Povjerenje je trodijelni odnos: A vjeruje B da će učiniti X“ (Hardin, 1993: 506).

povjerenje građana. Političko povjerenje uvijek je situacijski specifična kategorija, određeno kontekstom unutar kojega se istražuje. Građani na temelju dostupnih informacija, vlastitih interesa i postojećih javnih politika šalju kritičke refleksije akterima i institucijama što zahtjeva visoku razinu participativne političke kulture. Povjerenje je u ovom obliku performativna kategorija ovisna o percepciji građana i njihovim evaluacijskim procesima.

Ponuđene vrste ili oblici povjerenja mogu poslužiti kao tri karakteristike istoga obuhvatnoga fenomena političkoga povjerenja, a ne kao tri zasebne kategorije. Pristup u ovom istraživanju je *'top-down'*- ne zapada u solipsizam shvaćajući povjerenje kao psihičku ili socijalizacijsku odrednicu pojedinca, već uzima u obzir cijeli društveno-politički kontekst. „Gotovo sva ova istraživanja, bez obzira na specifične zaključke, slažu se u jednom. Iskazuju li građani povjerenje ili nepovjerenje prvenstveno je odraz njihovog političkog života, a ne njihove osobnosti, pa čak ni društvenih karakteristika“ (Levi i Stoker, 2000: 481). Istraživanje se bavi uopćenom perspektivom građana prema sustavu kao cjelini, njegovim performansama za vrijeme izvanredne situacije prouzrokovane COVID-19 pandemijom, ali i pojedinim institucionalnim razlikama koje se unutar sustava mogu prepoznavati. Drugim riječima, cilj istraživanja je pokazati koliko su akteri i institucije političke sfere svojim ponašanjem i djelovanjem utjecale na potkopavanje političkoga povjerenja, te koliko je niska razina povjerenja dovela u pitanje demokratski oblik vladavine. Spomenuti *'top-down'* pristup ističe da „državne institucije i vladine politike mogu pomoći u stvaranju ili potkopavanju okolnosti u kojima društveno i političko povjerenje može rasti ili slabiti“ (Newton, Stolle, Zmerli, 2018: 39).

2.3. Stara i nova paradigma političkoga povjerenja

Čak i kada se konceptualno pojmovi raščiste i prihvate, kada se utvrdi precizna metodologija, izvrše empirijska istraživanja i obrade relevantni podatci, ostaje dilema što niska razina političkoga povjerenja uopće znači? Drugim riječima, označava li sistemsku anemičnost demokratskih institucija i lošu reputaciju političkih aktera, kako se to uvriježeno shvaćalo, a samim time i trajnu opasnost za pojavu autokratskih tendencija? Ili pak označava produbljenu demokratizaciju u smjeru povećane participativne političke

kulture i osviještenih građana koji su kritički raspoloženi prema svojim akterima i institucijama. Odgovor se nalazi u samoj srži samopoimanja političke kulture svake političke zajednice ponaosob, tj. ovisi o tome „smatraju li građani praćenje politike sastavnom komponentom svog koncepta dobrog građanstva“ (Geissel, 2008: 857). Iako se zdravorazumski nameće zaključak da visoka razina političkoga povjerenja pogoduje demokratskom režimu, ona ponekad može biti i otegotna okolnost. Norris podcrtava da „previše slijepog povjerenja građana i pogrešnog pouzdanja u vođe, za dobro ili loše, može biti jednako problematično za demokraciju kao i premalo“ (Norris, 1999b: 27, prema: Marien i Hooghe, 2011: 269). Njezin stav se direktno kosi s konvencionalnim shvaćanjem političkoga povjerenja. Ukratko, opće mjesto u politološkim istraživanja bio je stav da demokratski sustavi zahtijevaju visoku razinu političkoga povjerenja građana kao oblik njegove legitimacije. U slučaju ozbiljnoga opadanja povjerenja legitimacija postaje upitna te se povećava broj pritiska na vladine institucije i artikulacija nezadovoljstva. Sve zajedno može rezultirati ugrožavanjem efikasnosti djelovanja sustava i dovođenjem demokratskoga režima u opasnost. Taj uvriježeni stav najbolje formulira Norris: „Ako ljudi postanu razočarani percipiranim učinkom demokratskih vlada, tijekom uzastopnih administracija, to bi s vremenom moglo narušiti njihovu vjeru u samu demokraciju“ (Norris, 1999a: 2). U ovoj varijanti razlika u objektima političkoga povjerenja suštinska je. Dok se obično smatra da nisko povjerenje u političke aktere po sebi nije zabrinjavajuće, jer postoji mogućnost jednostavne cirkulacije elita putem izbora, s druge strane povjerenje u institucije i procedure sustava su izuzetno bitne (Marien i Hooghe, 2011: 270). Dakle, istovremeno nisko povjerenje u političke elite može postojati unutar konteksta visokoga povjerenja u demokratske institucije ili sustav u cjelini. „Unutar ovog okvira, difuzno političko povjerenje može se smatrati bitnim resursom za učinkovito upravljanje društvom“ (Marien i Hooghe, 2011: 269). Na neki način sustav visokim političkim povjerenjem štedi oblike autoritarnosti i prisile nad svojim građanima te od njih može zahtijevati višu razinu požrtvornosti. S druge strane, sustav u kontekstu visokoga povjerenja može implementirati autoritarnije i nepopularne odluke jer će od građana dobiti manji otpor. To je posebno bilo izraženo u razdoblju restriktivnih mjera u pandemijskom razdoblju. Pojednostavljeno: „građani s visokom razinom političkog povjerenja spremniji su dodijeliti javne resurse ciljevima

politike i vjerojatnije je da će podržati djelovanje vlade za postizanje tih ciljeva“ (Chanley i dr., 2000, prema: Marien i Hooghe, 2011: 270).

U novijim trendovima istraživanja političkoga povjerenja niske razine nisu se apriorno smatrale negativnom pojavom, niti ugrozom demokracije. Pippa Norris nudi tezu u kojoj nezadovoljstvo funkcioniranjem režima vidi kao povećanje „kritičkih građana“ ili „nezadovoljnih demokrata“ (Norris, 1999a: 3). Dakle, ne postoji mogućnost skliznuća u autoritarni režim jer su ti ljudi duboko privrženi demokratskim vrijednostima, ali nisu zadovoljni djelovanjem sadašnje političke konstelacije i institucija vlasti.⁷ Zapravo, njihovo povećanje pozitivno utječe kao vrsta pritiska na političke aktore u smjeru dodatne funkcionalnosti demokratskih institucija. „U ovoj perspektivi, izazov je reformirati postojeće institucije i proširiti uključenost građana u upravljanje, uz razvoj novih kanala za povezivanje građana i države“ (Norris, 1999a: 3). Ta svojevrsna nova paradigma uvela je koncept 'kritičkih građana'⁸ kao važne varijable u napretku demokratizacije i njezinom očuvanju. Poanta je da kritički orijentirani građani izražavaju niske stope povjerenja, a potonje se smatraju prilikom za dodatnu demokratizaciju sustava jer se stvorila masa 'kritičkih građana' koji će unaprijediti sustav (Marien i Hooghe, 2011: 267). Političko povjerenje postalo je važna varijabla demokratskoga političkog sustava pod pretpostavkom da su građani „kontrolori kvalitete političkog sustava“ (Marien i Hooghe, 2011: 269), odnosno koncept „kritička pozornost“ (Geissel, 2008: 857) počeo se poistovjećivati kao integralna vrlina dobrog građanstva. Koncept „građanske pozornosti“ općeg je karaktera, vezan za nijansiranje političke kulture određene zajednice i njoj pridruženoga političkoga sustava, a nipošto interesno uvjetovanje pojedinaca zainteresiranih za pojedinu javnu politiku. „Građani sa snažnom normativnom dispozicijom kritičke pozornosti ne samo da promatraju vladu kao građansku dužnost, njihovo uvjerenje također utječe na njihove postupke. Sudjeluju znatno više od građana sa slabom

⁷ „Štoviše, desetljećima su niske razine povjerenja u političke institucije išle ruku pod ruku s relativno visokim razinama povjerenja u demokratski sustav i još višim razinama podrške demokratskim načelima. To sugerira da nedostatak povjerenja u političke vlasti i institucije ne mora biti štetan za demokraciju. Umjesto toga, nepovjerenje bi moglo biti svojstveno živim demokratskim društvima, sve dok poprima oblik budnog skepticizma, a ne otupljujućeg cinizma“ (van der Meer, 2017: 19).

⁸ U literaturi se koristio pojam „kritički“ kao istoznačnica za termin „nezadovoljni“ (Geissel, 2008: 856).

normativnom dispozicijom pozornosti“ (Geissel, 2008: 862). Nakon teorijskoga obrata važan dio istraživačkih pothvata odnosio se na interakciju kritičkih građana i uspješnoga upravljanja.⁹ Rezultati su vodili prema općem zaključku da etabliranost demokratskih oblika upravljanja vodi ka slobodnijem ispoljavanju nezadovoljstva koje ne podriva demokraciju, nego ja zapravo pospješuje.¹⁰ Ta tradicija nepovjerenje ugrađuje kao sastavni dio demokracije, „demokratski projekt je 'institucionaliziranje nepovjerenja'“ (Braithwaite 1998, prema: Levi i Stoker, 2000: 484). Institucionalizirano nepovjerenje postalo je znak konsolidiranosti demokratskoga režima i sazrijevanja političke kulture zajednice. „Štoviše, kritička pozornost ne samo da može podržati učinkovito upravljanje, učinkovito upravljanje također može povećati kritičku pozornost“ (Geissel, 2008: 868). Ukratko, riječ je međusobno podupirućim varijablama, dok s jedne strane demokratska vladavina i njezina funkcionalnost potiču kritički odnos građana, s druge pak strane kritička osviještenost tih građana potiče demokratski sustav na stalni oprez i održavanje razine funkcionalnosti.

Vrativši se na početnu dilemu, odražava li nisko političko povjerenje priliku ili opasnost za demokraciju, kombinacija dvaju pristupa dovodi skoro pa da apsurdne situacije gdje su povjerenje i nepovjerenje dvije strane iste medalje. Povjerenje potiče angažman i aktivnost građana, a istodobno nepovjerenje potiče aktivnost kritičkih građana (Levi i Stoker, 2000: 486). Druga interpretacija vrijedi u demokratskim sustavima s visokom stopom upravljačke efikasnosti, dok je u BiH problem što su efikasnost političkoga sustava i niska razina povjerenja proporcionalne kategorije. Iako se odnosi na SAD navedeni zaključak u potpunosti vrijedi za BiH: „Ljudi ... su izgubili povjerenje jer su s vremena na vrijeme politički autoriteti, demokrati i republikanci, svojim odlukama i postupcima pokazivali da su nekompetentni, neučinkoviti, neiskreni, nepošteni, a pogotovo im se ne može vjerovati da će donositi prave političke odluke“ (Miller, 1984: 840, prema: Levi i Stoker, 2000: 489).

⁹ Kritički građani i upravljanje (governance) imaju istaknuto mjesto u politologiji nakon 90-ih, ali rijetko kombinirano (Geissel, 2008: 855).

¹⁰ Geissel zaključuje da „normativna kritička pozornost ide ruku pod ruku s legitimnim i učinkovitim upravljanjem“ (Geissel, 2008: 865).

2.4. Razlika varijabli u mjerenju političkoga povjerenja

Razmatrajući proučavanje političkoga povjerenja nameće se nužno pitanje- obuhvaća li ono u istom “paketu” političke aktere, institucije vlasti i administraciju koja provodi javne politike. Kao što je već rečeno, neki teoretičari smatraju da niske razine povjerenja u političke subjekte ne znače nužno strah od demokratskoga regresa jer postoji redovita cirkulacija tih istih subjekata, a nasuprot niska razina povjerenja u institucije vlasti može značiti ozbiljan problem.¹¹ Neka istraživanja su pokazala povezanost ovih dvaju dimenzija političkoga povjerenja, Levi i Stoker ističu: „čini se da su oni koji izražavaju nepovjerenje u vladu nezadovoljniji političkim strankama ili političkim izborima koje stranke nude“ (Levi i Stoker, 2000: 480). Ne samo to, već u literaturi na pojmovnoj razini „izrazi 'političko povjerenje' ili 'institucionalno povjerenje' ili 'povjerenje u političke institucije' koriste se gotovo naizmjenično“ (Marien i Hooghe, 2011: 288). S druge strane postoje autori koji ističu nužnost razdvajanja nositelja političkih funkcija zbog utjecaja preferencija njihovih birača od samih institucija: „Međutim, ono po čemu se institucionalno povjerenje razlikuje od socijalnog je to što je povjerenik (obično) anonimna osoba i može ga u bilo kojem trenutku zamijeniti drugi anonimni upravitelj. Povjerenik obično neće znati ništa o povjereniku osim da povjerenik ima ured unutar institucije. Pojedinci moraju zaključiti o pouzdanosti pojedinaca iz karakteristika institucija“ (Warren, 2018: 88). Dakle, konceptualna razlika očigledno postoji i važno je empirijski dokazati ukoliko značajne razlike u stupnju povjerenja prema akterima i institucijama zaista postoje. One mogu biti signal nepovjerenja u političku elitu naspram institucionalnoga aranžmana kojem ljudi vjeruju. Posebno se ova diferencijacija može očitovati u kriznim vremenima kada regularno funkcioniranje institucija samo po sebi nije dovoljno te se očekuje dodatni napor i liderstvo političkih aktera u svladavanju izvanrednih situacija. Tu treba biti posve iskren te reći da institucionalna diferencija treba biti postavljena između institucija koje se obnašaju politički i mandatno (zakonodavna i izvršna vlast) u odnosu na administrativne institucije koje

¹¹ „... akteri i politike ne bi se smjeli izravno ticati stabilnosti režima i njegovih institucija sve dok je građanima institucionalno omogućeno da ‘izbace nitkove van’“ (van der Meer, 2017: 3).

bi trebale funkcionirati kao profesionalizirane i meritokratske.¹² „Glavni izvor varijacija u općem povjerenju nalazi se s druge strane državnog aparata, pravne i administrativne grane države odgovorne za provedbu javnih politika“ (Rothstein i Stolle, 2008: 444).

Polazeći da se svaki odnos povjerenja sastoji od osoba koja procjenjuje povjerenje, osobe kojoj se povjerenje pripisuje i njihova međusobnoga odnosa (Hooghe, 2011: 270), uzima se da nije od presudne važnosti kome u datom trenutku građani usmjeravaju svoja očekivanja. Ključna stvar je da se njihova očekivanja kanaliziraju prema političkom sustavu i da iznevjerenje njihovih očekivanja, bez obzira koga za to krivili, uvijek ide na račun cijeloga sustava, odnosno smanjenja njegove legitimacije. Rothstein i Stolle ističu očekivanja građana kao osnovnu postavku političkoga povjerenja: „Oni očekuju da predstavnici političkih, pravnih i društvenih institucija djeluju kao njihovi agenti; u isto vrijeme, oni se fokusiraju na neutralnost, poštenje i nepristranost. Štoviše, građani očekuju više političke pristranosti od izabranih dužnosti, dok od institucija reda očekuju nepristranost“ (Rothstein i Stolle, 2008: 447). Bez obzira kakvu diferencijaciju napravili u okviru istraživanja političkoga povjerenja, jedno ostaje sasvim sigurno- političko povjerenje u generičkom smislu ostaje trajni izvor legitimacije političkoga poretka. „Političko povjerenje može se promatrati kao oblik difuzne potpore koju politički sustav dobiva od svog okruženja“ (Easton 1965, prema: Marien i Hooghe, 2011: 267). Iz te perspektive korištenje povjerenja kao generalizirane varijable ostaje plauzibilno. Bez obzira na razlike u povjerenju prema akterima i institucijama, građani su skloni svoj politički stav vezivati za sustav u cjelini. Na kraju krajeva, niti jedna od navedenih dimenzija političkoga povjerenja ne može samostalno „nositi teret“ isporučivanja legitimacije sustava, a *vice versa* niti jedna od njih ne može samostalno potkopati stabilnost demokratskoga režima. Korištenje generičkoga povjerenja ima i dodatnu prednost jer eliminira razine osviještenosti, informiranosti i aktivnosti pojedinih slojeva društva te ih svodi na jedinstvenu varijablu analize. „Iako se razine povjerenja mogu

¹² „... povjerenje u manje političke funkcije i ogranke (kao što su policija, javno obrazovanje i pravosuđe) obično je veće od povjerenja u više političke institucije - zakonodavna tijela i političare posebno “ (Warren, 2018: 78).

razlikovati na ukupnoj razini, mnogi građani ne prave jasnu razliku između različitih političkih institucija“ (van der Meer, 2017: 6). Objašnjenje zašto građani političko povjerenje percipiraju kao obuhvatan, a ne segmentiran fenomen, u pretpostavci je da su nedovoljno informirani (teško je razlučiti djelovanja i zasluge pojedinih institucija ili političara), ili da se prilikom procjene povjerenja oslanjaju na jedinstvenu političku kulturu koja obuhvaća cijeli sustav, a ne parcijalno dijelove (Hooghe, 2011: 274). „Stupanj pouzdanosti stoga nije individualna karakteristika osobe, pa čak ni političke stranke ili institucije, već političkog sustava u cjelini“ (Hooghe, 2011: 275). U tom pogledu povjerenje ponekad može biti ozbiljan nedostatak funkcioniranja političkoga sustava, ukoliko se niske razine povjerenja petrificiraju i postanu zdravorazumska činjenica. Primjerice, fraza da su svi političari korumpirani ili nesposobni može biti apriorna karakteristika svim akterima, a razlika u odnosu pozicije i opozicije u tome je što opozicija tek treba izboriti situaciju u kojoj će „dokazati“ svoju korumpiranost i nesposobnost. „Stoga, kao heuristički prečac, ima smisla doći do sveobuhvatnog suda o političkom povjerenju, budući da znamo da će ponašanje političara i institucija biti određeno uglavnom političkom kulturom, koja je karakteristika sustava, a ne karakteristika konkretne institucije“ (Hooghe, 2011: 274). Zbog toga je u ovom istraživanju odbačeno simplificirano objašnjenje da su građani neuki ili neinformirani te stoga skloni političko povjerenje kreirati na sustavnoj razini.¹³ Prije je riječ o „heurističkom prečacu“ koji građanima kompleksni i dinamični svijet politike svodi na reducirane kategorije generičkih kalupa u koje svrstavaju aktere i institucije.

Radi analitičke preciznosti treba istaknuti da je očekivanje građana tek jedna varijabla u jednadžbi političkoga povjerenja. Djelovanje i karakteristike onih koji se smatraju objektima ili izvršiteljima građanskih očekivanja drugi su dio nerazmrsivoga odnosa. „Političko povjerenje puno je više od ishoda općeg prosocijalnog gledišta povjerenja subjekata koji vjeruju; također odražava kvalitete objekata kojima se vjeruje“ (van der Meer, 2017: 19). U toj jednadžbi generičko povjerenje mora biti odraz preklapanja ili odstupanja očekivanja građana i funkcionalnosti samoga

¹³ „Jednodimenzionalnost ljestvice očito nije rezultat neke vrste kognitivnog nedostatka“ (Hooghe, 2011: 275).

sustava.¹⁴ Institucionalnu djelotvornost¹⁵ Putnam sažima kroz nekoliko sekvenci: zahtjevi društva – politička interakcija – vlada – izbor politika – provedba (Putnam, 2003: 13). „Vrlo djelotvorna demokratska institucija mora biti i odgovorna i učinkovita: osjetljiva na zahtjeve svojih birača i učinkovita u uporabi ograničenih sredstava za rješavanje tih zahtjeva“ (Putnam, 2003: 13). U cijelom slijedu navedenih sekvenci građani procjenjuju krajnji ishod same politike te ga kompariraju sa svojim početnim očekivanjima, a percepcija funkcionalnosti cijeloga sustava ovisi o tom preklapanju. Putamovskom logikom, funkcionalnost sustava itekako bi ovisila o kontekstu socijalnoga kapitala unutar kojega djeluje, a tradicija civilnoga društva i razvijenost socijalnoga kapitala uvelike određuju učinkovitost institucija.¹⁶ Putnam ističe: „građani u civilnim zajednicama očekuju bolju vladu i (djelomice vlastitim naporima) imaju je. Zahtijevaju djelotvornije javne usluge i spremni su na zajedničko djelovanje kako bi postigli zajedničke ciljeve. Njihovi parnjaci u manje civilnim regijama obično preuzimaju ulogu otuđenih i ciničnih molitelja“ (Putnam, 2003: 194).

Pored institucionalne učinkovitosti Rothstein i Stolle ističu „institucionalnu nepristranost“ (Rothstein i Stolle, 2008: 452) kao jednu od ključnih varijabli institucionalnoga povjerenja. Na ovom mjestu treba još jednom podcrtati razliku između aktera i institucija. Naime, građani očekuju određenu vrstu pristranosti od političkih aktera pogotovo ako su interesno ili ideološki vezani, dok od institucija očekuju razinu profesionalne distance i nepristranosti. To posebno vrijedi za birokratske institucije koje su svojevrsni posrednik između institucija vlasti i građana. „U idealnom slučaju, ovi dijelovi vlade služe javnim svrhama kao što su sigurnost, socijalna zaštita i regulacija tržišta na načine koji ispunjavaju zahtjeve

¹⁴ Robert Putnam navodi 12 pokazatelja institucionalne učinkovitosti (Putnam, 2003: 71-79), a među njima i vrlo zanimljiv kriterij „birokratske osjetljivosti“, tj. koliko brzo institucije djeluje na temelju upita građana.

¹⁵ Institucionalna efikasnost prema pokazateljima Svjetske banke: „Njime se mjeri kompetentnost državnih službenika, neovisnost državne službe od političkih pritisaka i vjerodostojnost vladine predanosti politikama“ (Rothstein i Stolle, 2008: 452).

¹⁶ „Bez normi uzajamnosti i mreža građanskog angažmana, hobbessovski izgledi Mezzogiorna – amoralni familizam, klijentelizam, bezakonje, nedjelotvorna vlada i gospodarska stagnacija – čine se vjerojatnijima od uspješne demokratizacije i gospodarskog razvoja“ (Putnam, 2003: 195).

povjerenja - to jest, približavanja interesa između građana i vlade“ (Warren, 2018: 77). Nepristranost je izuzetno bitna za administraciju jer u suprotnom razara socijalni kapital. Za razliku od državnoga aparata institucije koje popunjavaju izabrani dužnosnici prije svega ovise o političkoj ideologiji i stranačkim preferencijama birača. U tom slučaju „ako institucije s vremenom postanu više ili manje nepristrane, očekuje se pozitivan ili negativan učinak na opće povjerenje“ (Rothstein i Stolle, 2008: 450). Međutim, mnogo je veći problem obratna situacija gdje se nepristranost vremenom smanjuje, čime se dugoročno razara opće povjerenje.¹⁷ Gotovo i nema situacije unutar demokratskih režima gdje bi građani imali nisko povjerenje prema administrativnim institucijama, a ujedno nešto više prema političkim institucijama ili akterima. „Drugim riječima, demokracije institucionaliziraju nepovjerenje, u idealnom slučaju obuzdavanjem i kanaliziranjem nepovjerenja na načine koji sprječavaju generaliziranje nepovjerenja, osobito na one dijelove vlade s mandatom i kapacitetima da osiguraju općeprihvaćena dobra za društvo“ (Braithwaite 1998; Sztompka 1999, prema: Warren, 2018: 78). Uobičajene su i očekivane niske stope povjerenja u političke institucije jer su one kanalizirale nepovjerenje i mnogo su pristranije. Međutim, takvo se kanaliziranje može izvesti samo u onim sustavima s visokom razinom povjerenja prema mehanizmima izbora i selekcije elite te donošenja javnih politika.

Proces suočavanja građana s direktnim *policy* djelovanjem i ishodima javnih politika te administracije itekako utječe na političko povjerenje. Kako se penjemo na više razine političkoga sustava u smislu osobne procjene povjerenja, manje ovisimo o osobnim odnosima i poznanstvu, a više o općem dojmu i obuhvatnoj političkoj kulturi. Primjerice, ne moramo poznavati ili uopće znati tko je član predsjedništva, ministar u vladi ili parlamentarni zastupnik da bismo imali loše mišljenje o njima kao obnašateljima tih funkcija. Ono što građane usmjerava na nisko ili visoko povjerenje je „proceduralna pravičnost“ (van der Meer, 2017: 15) koji se odražava kao karakteristika cijeloga sustava.¹⁸ „Građani mogu prosuđivati

¹⁷ „... opće povjerenje na agregatnoj razini tješnje je povezano s povjerenjem u institucije reda nego s institucijama s izabranim dužnostima“ (Rothstein i Stolle, 2008: 450).

¹⁸ „Čini se da je jedan važan element povjerenje koje javnost može dati državnim agencijama koje bi trebale biti politički neutralne i nepristrane i jednako tretirati sve građane, naime policija, sudovi i državna služba“ (Newton, Stolle, Zmerli, 2018: 48).

pravičnost vladinih rezultata ne samo uzimajući u obzir razinu i relativnu raspodjelu tih ishoda, već i procjenjujući pravičnost postupaka korištenih za donošenje odluka kojima se dodjeljuju beneficije“ (Miller i Listhaug, 1999: 216). Građani se unaprijed vode referentnim idealom te imaju crvene linije ispod kojih se smatra da je proceduralna pravičnost sustava prekršena ili izigrana.¹⁹ Vrlo je izgledno da percepcija nepravednosti političkih procesa i kreiranja javnih politika više utječe na političko povjerenje negoli objektivni pokazatelji nefunkcionalnosti ili loših performansi vlasti. U tom slučaju govorimo o „proceduralnoj nepravdi“ (Miller i Listhaug, 1999: 213). Jedna od najtežih povreda proceduralne pravičnosti svakako je korupcija. Ona predstavlja bolnu točku koja sistematski i kontinuirano obara razine povjerenja u institucije i sustav. „Stoga ne čudi da je korupcija glavno objašnjenje međudržavnih razlika u političkom povjerenju. Stope povjerenja znatno su niže u zemljama gdje je korupcija visoka“ (van der Meer, 2017: 15). Problem se može javiti u tranzicijskim državama poput BiH gdje je korupcija sustavni problem političke sfere i na koju su građani naviknuli. To može rezultirati time da je korupcija kao varijabla uračunata kao fiksni dio u percepciju političkoga povjerenja te se pomaci nabolje ili nagore uopće ne vežu za koruptivne procese u politici. Letargija vezana za sistematsku korupciju zamućuju stvarnu situaciju sa političkim povjerenjem. Ipak, iskustvo demokratskih režima nas poučava da je „političko povjerenje je visoko kada su institucije čiste od korupcije, rade dobro i inkluzivne“ (van der Meer, 2017: 20).

Rezimirano, ključ je objašnjenja fenomena političkoga povjerenja rješavanje jednadžbe koja se sastoji u razumijevanju očekivanja građana i performansi sustava i institucija. Norris na tome tragu ističe: „srž problema leži u sve većim očekivanjima od vlasti zbog proširene uloge države u poslijeratnom razdoblju i novih zahtjeva građana, te nemogućnosti vlasti da ispuni ta očekivanja s obzirom na globalizaciju gospodarstva, probleme preopterećenosti države, a otuda i 'kriza države'“ (Norris, 1999a: 22). Dio objašnjenja u zemljama s kratkom i nekvalitetnom demokratskom tradicijom odgovornost je vlasti, tj.

¹⁹ „Prvo, i najvažnije, postupci koji omogućuju publicitet i osnažuju praćenje moraju biti pouzdani. Drugo, politički predstavnici moraju biti pouzdani u ograničenom i specifičnom smislu da su njihovi postupci javno poznati na načine koji su dovoljni da građani donesu prosudbe koje motiviraju njihove glasove“ (Warren, 2018: 79).

(ne)povjerenje u političke aktere izazvano (ne)povezanošću s društvom i interesima unutar istoga. Osjećaj političke marginalnosti i beznađa, tj. da građani ne mogu utjecati na političke procese i javne politike drastično, utječe na nisku razinu povjerenja. Zapravo, građani ne očekuju previše, tek „političke vođe da rade na pošten, kompetentan i učinkovit način“ (Miller i Listhaug, 1999: 216) uz uvažavanje pluralizma interesa koji postoje u sferi društva. Odnos je dakle recipročan. Njime se odbacuje društvenocentrična perspektiva općega povjerenja koja daje državnim institucijama relativno komotnu poziciju, a za nedostatak socijalnoga kapitala mogli bi kriviti građane i njihovo neuključivanje u udruge i mreže društvenoga djelovanja. Nasuprot tomu, Rothstein i Stolle nudi državnocentričnu perspektivu u kojoj odgovornost za generiranje socijalnoga kapitala prije svega ovisi u djelovanju državnih institucija (Rothstein i Stolle, 2008: 457). Metodološka je pozicija našega istraživanja negdje između, ponešto bliža državnocentričnoj perspektivi jer se radi o demokratski nekonsolidiranoj državi. Politička elita ima obvezu i funkcionalno poslanje da izgradi uvjete za razvoj participativne političke kulture, kako bi odgovornost za nizak socijalni kapital bio prije svega „društvena stvar“. BiH se u ovom trenutku nalazi podosta daleko od te komotne političke pozicije. Stoga se, u ovom istraživanju političko povjerenje smatra kao „važan resurs za legitimitet političkih sustava“ (Marien i Hooghe, 2011: 269), a ono je daleko od zadovoljavajućeg za jedan demokratski režim.

2.5. Političko povjerenje u kontekstu COVID-19 pandemije

Funkcioniranje demokratskih sustava tijekom razdoblja bez velikih turbulencija i kriza manje je obilježeno promatranjem političkoga povjerenja kao važne varijable legitimacije sustava. Obično u kriznim situacijama političko povjerenje postaje simptom stabilnosti režima ili njegove demokratske potkapacitiranosti. „Učinak društvenog djelovanja na političko povjerenje je asimetričan: jači je u izvanrednim uvjetima nego u normalnim vremenima“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 232). To otprilike znači da se niske razine političkoga povjerenja uglavnom vezuju uz nižu razinu legitimacije djelovanja režima. „Naša hipoteza je da su građani s

nižim stupnjem povjerenja u političke institucije manje spremni poštovati zakon“ (Marien i Hooghe, 2011: 273). Javne politike i njihovi učinci se smatraju opravdanima, čak i kada ne uzimaju u obzir interese svih građana ili određene čak narušavaju, ako su praćene visokom razinom odobravanja građana izražene kroz političko povjerenje. „Kada se vlada smatra pouzdanom, veća je vjerojatnost da će građani udovoljiti njezinim zahtjevima“ (Levi i Stoker, 2000: 492).²⁰ Iz navedenoga proizlazi i suprotan zaključak. Ako unutar društva s niskom razinom povjerenja vlast odluči donijeti nepopularne odluke ili javne politike, to zasigurno izaziva određeni otpor i neodobravanje. „Ako je zapravo manje vjerojatno da će građani s niskom razinom političkog povjerenja slijediti vladine propise, može se tvrditi da niske razine političkog povjerenja među građanima mogu stvoriti društveno okruženje u kojem je političkim vođama teže upravljati i provoditi zakonodavstvo“ (Marien i Hooghe, 2011: 268).²¹

Izvanredna stanja izazvana određenim kriznim situacijama stavljaju na test stvarno povjerenje i pokazuju spremnost građana da prihvate mjere i politike kojima se kriza obuzdava. Takve mjere često nose reputaciju nepopularnih politika, kojima se od građana zahtjeva određena vrsta požrtvornosti u ime općeg dobra. Stoga, je razumijevanje međusobne korelacije stabilnosti i funkcionalnosti demokratskih sustava te političkoga povjerenja najaktualnije tijekom izvanrednih razdoblja. „Poznato je da se političko povjerenje podiže i opada u normalnim vremenima, no nije sigurno može li se oporaviti nakon što ga sruše izvanredni šokovi“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 231). Na europskom tlu u recentnom razdoblju imali smo izljeve niskoga povjerenja u kriznim situacijama koje su ozbiljno uzdrmale režime te, dovele do njihove nestabilnosti i nefunkcionalnosti.²² U slučaju grčke krize uočena je važna činjenica: „Na način na koji Grci misle o političkim institucijama najviše

²⁰ „Dalton (2004) proširuje fokus rasprave navodeći da kada građani vjeruju da vlada djeluje za opće dobro, odluke će se smatrati legitimnim i građani će te odluke prihvatiti te će biti spremniji dobrovoljno ih se pridržavati“ (Marien i Hooghe, 2011: 271).

²¹ Marine i Hooghe donose istraživanje koje je kao varijablu uzelo „pravnu dopustivost“ (Marien i Hooghe, 2011: 274). Prema tom konceptu stavovi građana se ne mjere iskrenim odgovorima je li netko prekršio zakon, već opravdavaju li takvo ponašanje.

²² „Ako bi političko nepovjerenje ikada prouzročilo demokratsku smrt, izvanredni uvjeti koje je proizvela kriza u eurozoni čine Grčku vjerojatnim kandidatom da bude prva“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 232).

utječe ekonomska situacija u zemlji, a ne njihovo osobno financijsko stanje“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 245). To zapravo potvrđuje da ljudi procjenjuju povjerenje prema općem dojmu krize, a ne prema osobnim stanjima, što potvrđuje tezu o vezanosti za obuhvatnu političku kulturu i sustav, a ne individualne racionalne kalkulacije. Treba istaknuti da se u grčkom slučaju veliki dio tereta odgovornosti prelio na strane financijske aktere koji su percipirani kao odgovorni za krizno stanje, čime je umanjen teret nepovjerenja domaćih institucija. U slučaju BiH takav se scenarij može samo djelomično primijeniti po pitanju propalog Covax mehanizma prilikom distribucije cjepiva u početnoj fazi pandemijske krize.

Izvanredne situacije također mogu ukazivati na važnost akumuliranoga socijalnog kapitala koji se u kriznim situacijama može iskoristiti za društvenu solidarnost, ali i za održavanje visokoga političkog povjerenja. „Vjerojatno, kod društva s odgovarajućim zalihama socijalnog kapitala, javne institucije imaju bolji učinak i, prema tome, socijalno povjerenje može neizravno generirati političko povjerenje poboljšanjem učinka vlade“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 239). Pretpostavka da veće socijalno povjerenje utječe na povećanje političkoga,²³ tj. pospješuje povjerenje prema institucijama i akterima politike, u BiH ne vrijedi. Socijalno povjerenje služi kao nadomjestak političkoga, ono je svojevrsna kompenzacija odsustva političkoga. Građani se oslanjaju na mreže i udruživanja ispod političke razine kako bi savladali izvanrednost situacije i poteškoće koje dolaze upravo zbog toga što se ne mogu osloniti na administraciju i političke institucije. U situacijama kada građani ne vjeruju političkom sustavu niti smatraju donesene odluke prihvatljivima, državni aparat povećava razinu represije kako bi implementirao te iste odluke. Marien i Hooghe na tome tragu ističu: „Studija sugerira da su niske razine političkog povjerenja povezane s manjom potporom za poštivanje zakona unutar društva. Nisko povjerenje u političke institucije rezultira manjom javnom spremnošću da se povinuje odlukama koje donose te institucije. U nedostatku dobrovoljnog pridržavanja, vlade moraju pribjeći prisilnim mjerama za provedbu propisa, što rezultira otežanim i skupljim

²³ Primjer Grčke nam dokazuje da „pojedinci koji su iskazivali više socijalnog povjerenja također su bili skloni pokazivati više političkog povjerenja“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 241).

upravljanjem. Stoga niske razine političkog povjerenja mogu potkopati učinkovito upravljanje društvom i sa sobom nositi potencijalnu prijetnju funkcioniranju demokratskih procesa“ (Marien i Hooghe, 2011: 282). Upravo je izvanrednost pandemijskoga stanja apriorno legitimirala ovakvu situaciju, da se represivnost sustava podrazumijeva kao djelovanje 'ozbiljne politike' koja brine o svojim građanima. Ostaje otvoreno pitanje, bi li rezultati postpandemijskoga povjerenja bili viši da je institucionalni aparat u pretpandemijskom razdoblju kumulirao višu razinu političkoga povjerenja?

Pandemija izazvana COVID-19 virusom nedvojbeno je prouzročila izvanrednu situaciju diljem svijeta. Mnoge demokratske države suočile su se s izazovima obuzdavanja širenja i suzbijanja pandemije, a da pritom očuvaju građanska prava i slobode na kojima takvi režimi i počivaju. „Ne iznenađuje da do sada u literaturi nema konsenzusa o političkim posljedicama krize izazvane COVID-19“ (Bol i dr., 2021: 498). Ono što je bilo potpuno očito jest činjenica da se klatno političke povijesti vratilo u naručje država. Potonje su opet postale ključni akteri djelovanja, kako na unutarnjem, tako i na vanjskopolitičkom planu. Očekivanja i nadanja građana u vezi suzbijanja pandemijske krize bila su fokusirana isključivo na matične države.²⁴ Drugim riječima, reflektor političkoga povjerenja bio je više nego inače fokusiran na domaće političke sustave i aktere koji obnašaju trenutnu vlast. „U ovoj novoj eri postavlja se ključno pitanje: kada su suočeni s ozbiljnim prijetnjama poput onih uzrokovanih velikom zdravstvenom krizom, vjeruju li građani da će demokratski sustav odgovoriti?“ (Bol i dr., 2021: 497). Postavilo se ključno pitanje, imaju li demokratski režimi dovoljno unutarnjih mehanizama i kapaciteta da snažno djeluju u kriznom upravljanju, a da pritom ne ugroze normativni temelj svoga postojanja ili još gore, da ne skliznu u neki oblik nedemokratskih režima? „Čini se da je ekstremni događaj poput pandemije COVID-19, barem kratkoročno, plodno tlo za eroziju demokratskih načela, jer se čini da je javno mnijenje relativno spremno prihvatiti tehnokratski ili autoritarni zaokret. Stoga, COVID može pružiti

²⁴ Istraživanje u Španjolskoj je pokazalo da su za suzbijanje poteškoća pandemije građani mnogo manje vjerovali Europskoj uniji nego domaćim vlastima (Amat i dr., 2020: 10).

prozor prilike za postojeće dužnosnike da centraliziraju i akumuliraju moć i povećaju nadzor i kontrolu“ (Amat i dr., 2020: 3).

U razdoblju prije restriktivnih mjera neke vlade su učvrstile vlastiti položaj jer su građani vjerovali te smatrali plauzibilnim izvorom informacija o razvoju situacije. „Povjerenje ljudi u medicinske savjete i informacije koje dobivaju od svoje vlade bit će presudno u nadolazećim danima i tjednima dok zemlje na prvoj liniji epidemije COVID-19 u zapadnoj Europi i SAD-u pojačavaju svoje strategije ublažavanja“ (Newton, 2020: 502). Međutim, s ubrzanim razvojem negativnih tendencija krize mnoge su vlade improvizirano postupale u kontekstu vrlo šturega medicinskoga ekspertskoga znanja te stvaranja opće društvene histerije. U tom trenutku: „Ostaje otvoreno pitanje kako će se i u kojoj mjeri demokratske institucije moći nositi s virusom te kako će se preferencije građana razvijati usporedo s krizom i odgovorom vlada, pomaknuvši se možda prema novoj društvenoj i političkoj ravnoteži“ (Amat i dr., 2020: 2). Razvoj situacije pokazivao je određeni oblik opće sklonosti građana da prihvate odluke i vjeruju svojim vlastima. Čak i najrestriktivnije mjere nailazile su na većinsko opravdanje jer ih se smatralo proporcionalnima zatečenoj opasnosti. Kako to obično u krizama bude, praćene su „početnim zbijanjem redova efektom na javno raspoloženje“ (Newton, 2020: 508). „Čini se da su građani shvatili da je potrebno strogo društveno ograničenje i nagradili vlade koje su ga odlučile provoditi, barem kratkoročno“ (Bol i dr., 2021: 502). Odmah po uvođenju restriktivnih mjera provedena su istraživanja koja su ukazala na pozitivnu situaciju u Zapadnoj Europi (Bol i dr., 2021: 502). Iz njih je vidljivo prelijevanje pozitivnih efekata povjerenja prema demokraciji i političkim institucijama u konkretno pridržavanje i potpore mjerama. Potonje su isprva itekako opravdale očekivanja građana i njihovu vjeru u demokratski okvir rješavanja izvanrednih situacija.

Problem je u tome što mnoge vlade nisu razumjele da početni legitimacijski potencijal restriktivnih mjera u sebi ima ugrađen temporalni kriterij te da većina građana, bez izuzetno dobrih razloga, neće pristati na dugoročno radikalno ograničavanje vlastite slobode. Ne samo to, nego će ih potencijalno odugovlačenje preusmjeriti na difamaciju mjera te krajnje nepoštivanje istih. Dugotrajno održavanje mjera erodirat

će početno visoko povjerenje u vladu i nametnute mjere. „Općenito se pretpostavlja da poštivanje pravila o socijalnom distanciranju i zaključavanju zahtijeva povjerenje u vladu, povjerenje u njezinu politiku i njezinu sposobnost da ih provede, plus uvjerenje da se na njezine informacije može pouzdati“ (Newton, 2020: 510). Upravo je smanjenje povjerenja u vladine mjere kao i plauzibilnost državnih institucija kao izvora relevantnih informacija vremenom drastično opadao. Prva žrtva tih procesa bilo je političko povjerenje.

Zanimljivo je da određeni broj građana unutar demokratskih sustava izražavao sklonosti prema „tehnoautoritarnom donošenju odluka“ (Bol i dr., 2021: 498).²⁵ Takve tendencije ne trebaju čuditi u početnim fazama krize, jer je ekspertno znanje u situaciji potpune konfuzije i odsustva medicinskih sredstava za borbu protiv širenja virusa postalo sastavnim dijelom dominantnoga političkoga diskursa.²⁶ „Neposredno nakon izbijanja epidemije građani su izrazili znatno veću podršku vladavini stručnjaka i tehničkom pristupu upravljanju javnim poslovima. Ovaj pomak prema tehnokraciji bio je posebno intenzivan među onima čiji su izravni rođaci ili bliski prijatelji zaraženi virusom“ (Amat i dr., 2020: 3). Još je jedna dimenzija u početnoj fazi davala iluzorna očekivanja prema tehnokratskom upravljanju pandemijom. Naime, činjenica da su demokratske države u pretpandemijsko vrijeme bile zasute rastom populizma, stoga se tehnokratizacija nametnula kao oblik sprječavanja ili utišavanja populističkih silnica. Zaštita demokratskih normi postizala se privremenom tehnokratizacijom upravljanja i snažnim političkim liderstvom.²⁷ „Budući da se ova kriza odnosi na zaštitu visoko cijenjenog dobra (zdravlja i života), možemo očekivati da će građani biti spremni platiti visoku cijenu, povećavajući potražnju za kompetentnim i jakim

²⁵ „Isto tako, rezultati pokazuju i široku spremnost da se žrtvuju temeljne građanske slobode kako bi se obuzdala pandemija i veća podrška snažnom vodstvu da se suoči s ovom prijetnjom“ (Amat i dr., 2020: 3).

²⁶ „Međutim, priroda krize izazvane COVID-19 nužno dovodi tehničku stručnost na čelo upravljanja krizom. Pitanje je, dakle, hoće li ova kriza pogodovati zahtjevima građana za tehnokratskom vladavinom“ (Amat i dr., 2020: 3).

²⁷ Amat i suradnici u svom istraživanju u Španjolskoj dolaze do zaključaka da je „prijetnja od COVID-a posebno učinkovita u poticanju podrške snažnom vođi“ (Amat i dr., 2020: 21) te „plodno tlo za poslušnost i prihvaćanje autoritarnije i hijerarhijske vladavine“ (Amat i dr., 2020: 23).

vođama koji su sposobni učinkovito upravljati krizom, čak i ako to dolazi nauštrb osnovnih demokratskih procedura i sloboda te zastupanja ideoloških preferencija“ (Amat i dr., 2020: 7). U trenutcima kada su poluge upravljanja krizom preuzimale *ad hoc* institucije²⁸, mehanizmi demokratske kontrole vlasti su drastično reducirani. Predstavničke i zakonodavne institucije su djelomično izgubile svoju redovitu ulogu, a mnogi neizabrani dužnosnici postali utjecajni od izabranih zastupnika građana. Takva je izvanredna uprava građane kao aktere politike svela na „mehanizam retrospektivne procjene uspješnosti“ (Bol i dr., 2021: 498). Vremenom je ta pozicija sve više akumulirana građansko nezadovoljstvo i smanjivala razine političkoga povjerenja. Obično su kontroverzne odluke, korupcijske afere ili kršenja mjera od strane političara ili dužnosnika bile okidač za ispoljavanje nezadovoljstva. „Javnom mnijenju često treba neko vrijeme da se prilagodi novim okolnostima, s malim fluktuacijama oko nakupljanja incidenata, nakon kojih slijedi velika promjena mišljenja potaknuta jednim ili dva kontroverzna događaja“ (Newton, 2020: 509). U BiH je to definitivno bila korupcijska afera s nabavkom kineskih respiratora koja je kasnije zadobila i pravosudni epilog.²⁹ U trenutku razočaranja ili drastičnoga pada povjerenja u vladine restriktivne mjere građani postaju skloniji alternativnim izvorima informiranja, kao i različitim interpretacijama situacije i samih poduzetih mjera. Drugim riječima, vlada postaje problem, a ne rješenje krize. Istraživanja su pokazala da građani koji su na vlastitoj koži osjetili posljedice COVID-19 virusa postaju skloniji kritičkim i alternativnim interpretacijama pandemije i mnogo manje skloni povjerenju u politički sustav.³⁰ Za razliku od mnogih tema koje građanima predstavljaju

²⁸ U BiH su osnovani *ad hoc* Krizni stožeri obaju entiteta koji su djelovali bez međusobne koordinacije.

²⁹ Najistaknutija afera za vrijeme pandemije COVID-19 u BiH bilo je raskrinkavanje da je mobilne respiratore iz Kine za potrebe Federacije BiH uvezlo poljoprivredno gospodarstvo Srebrenice Zlatna Malina koje nije registrirano za takvu vrste specifične djelatnosti.

³⁰ „Ako se kriza tiče osobnih interesa pojedinca ili njihove osobne sigurnosti i sigurnosti njihovih prijatelja i obitelji, vjerojatno će odvagnuti rizike i poduzeti ono što smatraju prikladnim, bez obzira na to što misle o medijima ili vlada, ili oboje“ (Newton, 2020: 510). Španjolski primjer također sugerira: „čini se da zahtjev za autoritarnijim odgovorom značajno raste kada je netko osobno izravno izložen virusu“ (Amat i dr., 2020: 14).

apstraktnu tematiku, „Covid je doslovno pitanje bolesti i smrti ovdje i sada“ (Newton, 2020: 510). Time je nedvojbeno povećan udio racionalne kalkulacije građana vezano za socijalno povjerenje općenito, a posebno za političko. „Covid-19 je predstavljao stvarnu, neposrednu i osobnu prijetnju zdravlju i životu, pa su ljudi uglavnom formirali vlastita mišljenja o tome kako je vlada to postupila i što bi trebali poduzeti da se zaštite“ (Newton, 2020: 511).

3. POVJERENJE GRAĐANA U INSTITUCIJE USLIJED COVID KRIZE U EUROPI COVID

Pandemija iz 2020. godine predstavljala je izazov bez presedana za moderne demokracije. Osim što je proizvela globalni zdravstveni problem, potencijalno je bila katastrofalna za svjetsko gospodarstvo u cjelini. U jeku rasprava nametnula su se pitanja o utjecaju pandemije na funkcioniranje i percepciju demokracije, o sposobnosti demokratskih institucija u upravljanju krizom te o mogućoj promjeni preferencija građana, ne samo u smislu podrške ili protivljenja djelovanju političkih elita, nego i o samoj prirodi demokracije. Određeni stručnjaci su na početku pandemije ustvrdili da se izazov krize može okarakterizirati kao dvostruki kolektivni problem. S jedne strane, na međunarodnoj razini, politički odgovori i odluke jedne zemlje utječu na razvoj pandemije i u drugim državama uz malu mogućnost efikasne koordinacije. S obzirom na ekonomske troškove uvođenja karantena, logično je bilo da će svaka država težiti manje intenzivnom zatvaranju ekonomija nego što bi to bilo globalno optimalno. Amat i ostali ističu primjer kad je Francuska zaplijenila pošiljke zaštitnih maski od švedskog proizvođača, iako su bile namijenjene Španjolskoj i Italiji, s tim da ovaj skandal nije bio izoliran slučaj. I europska rasprava o fiskalnom odgovoru na krizu dobar je primjer ovog globalnog problema koordinacije u ekstremnim situacijama (Amat i ostali, 2020: 2).

Kao što je već spomenuto, tema je ove studije potpora javnosti donositeljima odluka i državnim institucijama uslijed pandemije. Takva podrška, posebno usmjerena prema političkim akterima i u širem smislu prema političkom sustavu, ključna je za uspješno funkcioniranje demokracije (Claassen 2020). S tim u vezi, na početku pandemije stručnjaci su tvrdili da se problem može riješiti na dva načina: ili dobrovoljnim pridržavanjem i suradnjom građana u pridržavanju socijalne distance ili pak oslanjanjem na široke vladine ovlasti, i to ograničavanjem osnovnih građanskih sloboda, kao što je to bio slučaj u mnogim zemljama, poput slučajeva korištenja dronova s aplikacijama za praćenje kretanja ljudi ili raspoređivanje vojnih snaga zbog kontrole pridržavanja propisa stanovništva. Većinom se strategija temeljila na više invazivnog nadzora i prisile, za koju su mnogi upozoravali da bi se mogla

nastaviti i nakon završetka pandemije. Postavilo se pitanje u kojoj su mjeri građani spremni zamijeniti demokratska načela i individualne slobode u zamjenu za zaštitu od pandemije (Amat i ostali, 2020: 2-3)?

Osim ove demokratske dileme slobode zdravlja, kolektivno donošenje odluka često uključuje napeti suodnos politike i tehnokracije, s tim da je zdravstvena priroda krize u prvi plan „gurnula“ epidemiologe i ministre zdravstva europskih država, čime su stručnjaci i tehnokrati dobili značajnu zastupljenost u javnom prostoru. Amat i ostali su u svom istraživanju javnog mnijenja zaključili da se naglo povećala potpora tehnokratskoj vladavini između siječnja i ožujka 2020. godine u europskim državama.

Uglavnom, velik broj znanstvenih članaka iz 2020. godine bavio se temom smanjenja ili povećanja povjerenja javnosti prema političkim dužnosnicima uslijed pandemije. Leininger i Shaub (2020) utvrdili su da je na regionalnoj razini, točnije u Bavarskoj, upravljanje krizom dovelo do povećanja potpore vladajućoj stranci. Pomoću niza anketnih ispitivanja i analiza podataka s društvenih medija Merkley i ostali (2020) utvrdili su da je pandemija u Kanadi također dovela do potpore vladi. U znanstvenom radu koji se fokusira na Sjedinjene Američke Države, Gadarian i ostali (2020) zaključili su da je potpora strogim mjerama zapravo uvjetovana stranačkom pripadnošću. Drugim riječima, ispitanici su bili skloniji podržati oštre mjere ukoliko stranka kojoj su otprije naklonjeni provodi te mjere.

Dakle, građani su na početku krize bili voljni podržati stručne vlade i tehnički pristup upravljanju javnim poslovima. Može se zaključiti da je panika među stanovništvom tada bila na najvećoj razini, a samim time i veća spremnost da se dopusti ograničavanje slobode i prepuštanje važnih političkih odluka stručnjacima iz područja zdravstva. Bez obzira na to, osjetno je da se to početno povjerenje građana u vladajuće i stručnjake s vremenom smanjivalo, u određenom dijelu populacije i potpuno izgubilo, a zatim i pretvorilo u neprijateljski stav prema političkim elitama i masovnim medijima.

Rezultati istraživanja ukazali su na široku podršku javnosti djelovanju političkih dužnosnika na nacionalnoj razini i općenito na spremnost stanovništva na kompromise u području individualnih sloboda u svrhu zaštite od virusa. Zaključak autora jasan je: ekstreman događaj poput pandemije je, barem kratkoročno, bio plodno tlo za eroziju demokratskih

načela jer se pokazalo da je velik dio javnosti bio relativno spreman prihvatiti tehnokratski ili autoritarni zaokret u javnim politikama. Ujedno su prepoznali da ovakav tip krize može omogućiti strankama i pojedincima na vlasti centralizaciju i akumulaciju moći te mogućnost pojačanog nadzora i kontrolu stanovništva (Amat i ostali, 2020: 4).

Poznato je da velike krize mogu djelovati kao katalizator promjena ili mogu učvrstiti postojeće stanje političkog ustroja, ovisno o tome kako javnost percipira djelovanje institucija u tom razdoblju. Političko djelovanje u tom razdoblju posebno je važno, jer ima potencijal okupljanja građana oko šefa države ako građani misle da njegovi potezi mogu pomoći u rješavanju problema. S druge strane, nekompetentno upravljanje krizom može dovesti do pada popularnosti vladajućih ili čak do brze smjene vlasti.

Iz perspektive javne politike, posebno je važno razumjeti okolnosti pod kojima je javnost spremna žrtvovati vlastitu slobodu za percipirano opće dobro, kao što je u ovom slučaju bilo ograničenje širenja virusa. Općenito govoreći, znanstvenici su dolazili do različitih zaključaka u vezi ovog pitanja. S jedne strane, neka su istraživanja pokazala da će ispitanici s višom razinom povjerenja u nacionalne institucije vjerojatnije osobno podržati preventivne mjere protiv COVID-19. Primjerice, u opsežnoj studiji u kojoj je sudjelovalo 23 733 ispitanika iz 23 države i koja se fokusirala na povjerenje u vladu uslijed pandemije, Han i ostali su pronašli čvrstu poveznicu između povjerenja u institucije i osobnog pridržavanja oštrim pravilima. Autori su utvrdili da je povjerenje u institucije bilo značajno povezano s većim poštivanjem nametnutih pravila poput izbjegavanja boravka u napuštenim unutarnjim prostorima i društvene izolacija ili karantene. Zaključak autora bio je da razumne i dobro objašnjene javne politike usmjerene na pridobivanje povjerenja javnosti u borbi protiv koronavirusa uvelike olakšavaju kontrolu samu pandemije (Han, 2021: 9).

S druge strane, postoje dokazi koji ukazuju na to da povjerenje u nacionalnu vladu nije u snažnoj korelaciji s pridržavanjem preventivnim mjerama. Guglielmi i ostali uvidjeli su razliku između institucionalnog povjerenja i potpore političarima na vlasti. Njihova analiza pokazala je da je povjerenje u institucije predstavljalo “rezervoar povoljnih stavova i dobre volje” (Guglielmi, 2020 prema Easton, 1965: 273) čak i tijekom izbijanja COVID-19 u Italiji. To povjerenje zapravo je imalo mali izravan učinak na poštivanje

restriktivnih mjera, ali je u velikoj mjeri osiguralo podršku premijeru, i u manjoj mjeri regionalnim institucijama u početnom razdoblju pandemije. Slično kao i šefovi država u Europi, Giuseppe Conte uživao je relativno veliku popularnost tijekom izbijanja pandemija. Međutim, podaci su pokazali da to nije automatski značilo da su građani spremni ograničiti svoju slobodu kako bi spriječili širenje virusa (Guglielmi i ostali, 2020; 1080).

Možda je najrelevantniji izvor informacija za našu studiju istraživanje Bola i ostalih (2020) koji su korištenjem podataka iz ankete provedene tijekom ožujka i travnja 2020. godine na reprezentativnim uzorcima stanovništva 15 zapadnoeuropskih zemalja došli do zaključka da je politika zatvaranja povećala podršku donositeljima odluka, institucijama i općenito režimima vlasti u tom trenutku. Potpora za stranku premijera ili predsjednika porasla je u prosjeku za oko 4 %, a povjerenje u vladu i zadovoljstvo demokracijom za oko 3 % u odnosu na razdoblje prije uvođenja mjera. Dakle, odgovori su prikupljeni u razdoblju kad je većina vlada odabrala provoditi strogu izolaciju kako bi se ograničilo širenje virusa COVID-19. Iako je ova politika imala važne negativne posljedice za stanovništvo, kako društvene tako i ekonomske, ispitanici koji su anketu ispunili odmah nakon datuma stupanja mjera na snagu su iskazali potporu vladajućima. Autori su stoga zaključili da su građani shvatili da su stroge mjere neophodne i da je to imalo pozitivan učinak prelijevanja na podršku demokraciji i njezinim institucijama. Jedna od njihovih teza je bila da se to dogodilo zbog spoznaje da su vlade bile spremne donijeti teške odluke koje su dale prednost zdravlju ranjivih pojedinaca nauštrb ekonomskih interesa (Bol i ostali, 2020: 502). Ipak, očigledno je da ovo početno raspoloženje i povjerenje stanovništva prema političkoj eliti nije zadržalo intenzitet u sljedeće dvije godine. Kako su ekonomske posljedice sve više počele ometati normalan život, tako se i povjerenje u vladajuće s vremenom gubilo među širom populacijom.

3.1. Uzroci porasta i pada povjerenja u institucije

Upravljanje krizom izazvanom pandemijom bilo je obilježeno širokim rasponom javne rasprave o pitanjima poput odnosa javnog zdravstva i građanskih sloboda, prednosti i mana centraliziranog i autoritarnog djelovanja s jedne strane te demokratskog političkog odlučivanja s druge

strane. Na koncu je u prvi plan došlo i pitanje o stupnju povjerenja javnosti prema medijskom izvještavanju i povezanosti političkih dužnosnika s medijskim tumačenjem krize. Jedno od ključnih pitanja ove studije povezano je s razinom povjerenja javnosti prema političkim dužnosnicima i institucijama države koji su imali ulogu u upravljanju krizom nastalom širenjem pandemije. Postoji nekolicina čimbenika koji su utjecali na ponašanje stanovništva u krizi, razinu povjerenja prema institucijama i djelovanje tih istih institucija uslijed krize koja je imala zdravstvene, društvene i ekonomske posljedice. Jedan je od faktora koji je bitno istaknuti u ovoj studiji i međuodnos javnosti, donositelja političkih odluka i masovnih medija.

Debata o naravi suodnosa između političkih elita i javnosti već duže vrijeme privlači veliku pozornost znanstvenika. Zbog niza teorijskih razloga znanstvenici očekuju da mišljenje ključnih donositelja odluka utječe na stav i ponašanje javnosti u vezi velikoga broja pitanja koji se tiču političkoga djelovanja. Mora se uzeti u obzir da građani ne donose odluke u vakuumu. Iako ljudi razvijaju svoje predispozicije u raznim okruženjima, oni ipak nisu rođeni s političkim informacijama potrebnima za primjenjivanje tih predispozicija u svrhu izvršavanja zadataka koji se od njih očekuju u demokratskom sustavu, a ti zadatci su prvenstveno formiranje mišljenja o javnim politikama i odabir izbornih kandidata (Leeper – Slothuus, 2014: 131). U ovom slučaju, radi se o povjerenju u institucije uslijed krize, no naravno da se to povjerenje eventualno odražava i na rezultate izbora.

Pojedini autori naglašavaju da „javnost pokazuje nisku razinu informiranosti i znanja, nedostatak ideološki konzistentnog mišljenja, nejasnu vezu između pojedinih političkih stavova“ (Šiber-Blanuša, 2011: 140). Naime, većina ljudi ne razmišlja ekstenzivno o raznim političkim idejama, već se uglavnom oslanjaju na interpretacije stručnjaka i političkih dužnosnika koje dolaze do njih posredstvom masovnih medija (Zaller, 1996: 50-51). Dakle, u ovom dijelu studije bitno je istaknuti argument da masovni mediji i političke elite imaju značajan utjecaj na stavove građana.

Pitanje utjecaja elite razrađeno je u nekolicini djela u kojima su autori ustvrdili da većina ljudi odobrava ili se protivi javnim politikama na temelju stranačke pripadnosti, (Campbell i ostali, 1960) Gamson i

Modigliani primijetili su supstancijalnu korelaciju između političkih informacija i potpore za vladinu vanjsku politiku. Ukratko, „privrženost osobe glavnoj političkoj struji i rezultirajuća izloženost utjecajima koji se prenose preko masovnih medija“ (Gamson – Modigliani, 1066: 189) faktori su koji utječu na veću potporu vladinoj politici. Glavna poenta koju žele prenijeti pripadnici ove struje mišljenja o formiranju javnoga mnijenja jest da građani zanemaruju informacije o politikama te se koriste stranačkim sugestijama kako bi evaluirali politiku i formirali svoj stav (Rahn, 1993: 492). Još pesimističniju i oštriju ocjenu iznio je William McGuire konstatirajući da je „javnost lijen organizam koji se pretežito oslanja na sugestije iz raznih izvora te pokušava proučiti stvaran sadržaj poruke tek kada je to krajnje nužno“.

Kao jedan od primjera kako snažno mogu djelovati poruke političkih elita na stanovništvo je i istraživanje anketne agencije Rasmussen u kojem se pokazalo da bi 59% glasača Demokratske stranke u SAD-u dalo podršku vladinoj politici koja bi zahtijevala da građani ostanu zatvoreni u svojim domovima cijelo vrijeme, osim u hitnim slučajevima, ako odbiju primiti cjepivo protiv COVID-19. Takvom prijedlogu protivilo se 61% svih vjerojatnih glasača, uključujući 79% republikanaca i 71% neovisnih glasača. Gotovo polovica (48%) glasača Demokratske stranke izjasnilo se da bi savezne i državne vlade trebale moći novčano kazniti ili zatvoriti pojedince koji javno dovode u pitanje učinkovitost postojećih cjepiva protiv COVID-19 na društvenim medijima, televiziji, radiju ili u online ili digitalnim publikacijama. Samo 27% svih glasača, uključujući samo 14% republikanaca, podržavalo je kazneno kažnjavanje kritičara cjepiva. Gotovo polovica (45%) ispitanih pobornika Demokratske stranke dalo bi podršku vladi, ukoliko bi zahtijevale od građana da privremeno žive u određenim objektima ili na određenim lokacijama ako odbiju primiti cjepivo protiv COVID-19. Na koncu, 29% glasača Demokratske stranke podržalo bi privremeno oduzimanje roditeljskog skrbništva nad djecom ako roditelji odbiju primiti cjepivo protiv COVID-19 (Rasmussen, 2022).

Tako se može argumentirati da način na koji donositelji odluka uokviruju neko pitanje od javnog interesa – kako ga prezentiraju i interpretiraju – značajno utječe na to kako građani shvaćaju to pitanje i oblikuju svoje mišljenje. Prema toj argumentaciji, kad osoba čuje prepoznatljivog

političkog dužnosnika kako brani i zagovara neku poziciju, njegove ili njezine stranačke preferencije aktiviraju se, što dovodi do toga da poruku sagledava iz stranačkog rakursa. Ako njih dvoje dijele stranačku pripadnost, osoba će vjerovati političaru i prihvatiti poruku bez puno razmišljanja. Ako pak oni ne dijele istu stranačku pripadnost, osoba će biti skeptična prema izvoru informacije te će odbaciti tu poruku, opet bez puno razmišljanja.

Bit je u tome da se ne pokušava dokazati da doslovno svaka osoba slijepo prati poruke i sugestije političkih čelnika, ali se isto tako uvažava činjenica da nije rijetko mišljenje da primanje sugestija o određenoj politici više utječe na stav većine ljudi nego evaluacija sadržaja te politike (Iyengar – Valentino, 2000: 109-110). To se događa zato što građani, zbog nedostatka znanja o politici, često nemaju čvrsto uvjerenje ili mišljenje o posljedicama određene politike, čime daju važnu priliku donositeljima odluka da utječu na njihove odluke stvaranjem novih ili mijenjanjem postojećih uvjerenja (Kuklinski- Quirk, 2000: 153). I u slučaju upravljanja krizom nastalom pandemijom, politički čelnici u Europi značajan su napor uložili u pridobivanje naklonosti javnosti, a najvećim dijelom to su činili pomoću masovnih medija.

Jedan od načina kojim mediji oblikuju javno mnijenje uokvirivanje je događaja u vijestima. Okviri u vijestima mogu utjecati na interpretaciju i evaluaciju tema i događaja. Iznimno je važno kako se neka tema uokviruje i kontekstualizira. S druge strane, sama srž postavljanja agende temelji se na premisi da mediji mogu naglasiti ili umanjiti značaj neke teme i tako je približiti publici ili je praktički sakriti od očiju javnosti. „Masovni mediji usmjeravaju našu pažnju na mali broj tema i događaja koji se nalaze u osvijetljenom prostoru javnosti“ (Russ-Mohl, 2005: 15). Osnovni princip teorije je da „istaknutost elemenata u vijestima utječe na istaknutost tih elemenata u javnosti“ (Carrol – McCombs, 2003: 36) tj. postoji pozitivna korelacija između pridavanja značaja temi u medijima i reakcije na tu temu u javnosti.

Što se tiče medijskog izvještavanja o pandemiji, rezultati istraživanja pokazuju da je COVID-19 od početka bio međunarodno prezentiran kao smrtonosna pandemija koja uništava ljudske živote i nagriza samo tkivo društva u cjelini. Diskurzivni okviri posljedica su imali monopol u

izvještavanju. To jest, konstantno se upozoravalo na velike opasnosti od virusa, bez ohrabrivanja ili nuđenja neke vrste optimizma u medijskom prostoru. Dakle, medijski akteri odabrali su dramatično pratiti gubitke života, smrtnu slučajevu, nauštrb uokvirivanja pandemije kao virusa koji podrazumijeva visoku stopu preživljavanja ove bolesti. Čini se da su u pokušaju popularizacije svojih tiskovina i emisija, medijske organizacije rutinski objavljivali dramatične naslove u svom izvještavanju o pandemiji COVID-19, donekle izazivajući paniku u javnosti (Sumaya, 2022).

Lu i ostali u svom su istraživanju iz 2022. godine zaključili da se na početku izbijanja pandemije COVID-19 puno se pažnje pridavalo samom virusu, dok se drugim relevantnim temama poput ekonomskih posljedica virusa posvećivalo manje pažnje. U to vrijeme ogroman ekonomski i društveni učinak COVID-19 nije bio razmatran u masovnim medijima. Autori su primijetili da su do 12. tjedna, sredinom ožujka 2020. godine, mediji uglavnom bili "fascinirani" novim slučajevima COVID-19 (iako je prijavljeno relativno malo novih slučajeva), ignorirajući potencijalni ekonomski učinak virusa.

Budući da mediji imaju tendenciju izvještavati homogeno i tako oponašati jedni druge, medijsko izvještavanje o krizi bilo je relativno ujednačeno, potencijalno zanemarujući teme koje su se možda činile relevantne samo za manjinu, ali su dugoročno imale potencijal razviti se u značajna pitanja. Autori su ustvrdili da je takvo ponašanje većine masovnih medija također spriječilo građane da dobiju neovisne informacije kako bi se pripremili za pandemiju i njezin ogroman ekonomski i društveni učinak. Međutim, također su otkrili da što kriza duže traje, to su teme u vijestima raznovrsnije. Ujednačenost medijskog izvještavanja o pandemiji stoga je vjerojatno povezana s vremenskim sazrijevanjem krize u životnom ciklusu (Lu i ostali, 2022).

U svakom slučaju, jasno je da su mediji temeljno sredstvo putem kojeg većina ljudi prima informacije o važnim političkim i društvenim pitanjima, zbog čega imaju bitnu ulogu u stvaranju javnoga mnijenja: pozitivnog, negativnog ili pak neutralnog bez obzira na to što neki autori smatraju današnje medije pretjerano pristranim ili tabloidno nastrojenim akterom. Ljudi ovise o informacijama koje prenose mediji i to medijima daje „enorman kapacitet da oblikuju javno mišljenje“ (Iyengar – Kinder,

1987: 2). Način izvješćivanja o nekom pitanju utječe na mišljenje stanovništva o tom pitanju, neku temu mogu učiniti iznimno važnom ili pak, s druge strane, potpuno marginalnom. Treba se samo sjetiti načina izvješćivanja o ratnim događanjima diljem svijeta poput nedavnog primjera Sirije. Dok se pune dvije godine pisalo o ratnim događanjima u Siriji, raznim koalicijama i broju žrtava, nakon toga se „zaboravilo“ na tu tragediju da bi se tema vratila u središte pozornosti izbijanjem migrantske krize i izravnim angažmanom Rusije u sukobu, a zatim su sve te teme zamijenjene aktualnijim problemima. Iako ne u cijelosti, navedeni primjeri imaju poveznicu s izvještavanjem o pandemiji. Dugo vremena ta je tema bila na naslovnici svih medija, ekstenzivno se pisalo o broju zaraženih i mrtvih da bi se nakon više od dvije godine mediji ipak fokusirali na druge teme.

Osim već spomenutih faktora koji mogu doprinijeti povećanju ili smanjenju povjerenja javnosti u institucije te povećanju ili smanjenju popularnosti političkih dužnosnika, bitno je spomenuti i ovaj faktor međuodnosa javnosti, političkih aktera i masovnih medija. Učestalim je medijskim izvještavanjem o posljedicama virusa možebitno- pojačana panika u javnosti, šefovi država, kao i stručne osobe u ministarstvima zdravstva su bili iznimno „vidljivi“ u to vrijeme, što je kratkoročno utjecalo na rast njihove popularnosti, ali je također moguće da je dugoročno dovelo do neke vrste zasićenja javnosti i temama pandemija, kao i zasićenja samim istaknutim akterima u to vrijeme.

U konačnici, iako se 2020. godine, prema većini istraživanja i u većini europskih država, dogodio rast popularnosti šefova država te rast povjerenja u institucije koje su izravno upravljale krizom nastalom pandemijom, noviji rezultati iz 2022. godine pokazuju da se ta slika počela mijenjati.

Tako je objavljeno istraživanja Eurofounda iz 2022. godine koje jasno demonstrira da je povjerenje u institucije kao što su nacionalne vlade, EU, policijske snage i masovne medije opalo diljem EU-a u posljednje dvije godine, pri čemu građani koji su ranije iskazivali više razine povjerenja, poput onih na financijski sigurnim položajima, sada postaju sve više skeptični prema institucijama. Govoreći o objavljivanju rezultata, viša voditeljica istraživanja Eurofounda Daphne Ahrendt rekla je da rezultati sugeriraju početak nove ere neizvjesnosti za Europu, da se pad povjerenja

dogodio tijekom razdoblja relativnog gospodarskog oporavka te da će se Europa vjerojatno suočiti s rastućim gospodarskim i političkim izazovima u mjesecima koji dolaze (Ahrendt, 2022).

Također, objavljeno je istraživanje o povjerenju javnosti prema djelovanju institucija u kontekstu krize povezane s pandemijom koje je proveo Policy Institute u sklopu projekta King's College iz Londona. U sklopu projekta prikupljeni su podaci o stavovima preko 12 tisuća ispitanika u šest europskih zemalja: Njemačkoj, Irskoj, Italiji, Norveškoj, Poljskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu.

Istraživanje je pokazalo zabrinjavajući nedostatak povjerenja javnosti u vlade i institucije u zemljama obuhvaćenim istraživanjem. Kada je riječ o borbi protiv pandemije, većina ispitanika iskazala je mišljenje da njihova vlada motivirana poboljšanjem ili zaštitom vlastitog ugleda (70 %) te zaradom puno novca (60 %). Samo 49 % ljudi smatra da je njihova vlada motivirana poboljšanjem života običnih ljudi. Prema rezultatima o povjerenju stanovništva u institucije u kontekstu borbe protiv posljedica pandemije, Poljska i Ujedinjeno Kraljevstvo imali su najniže ocjene, dok su ispitanici u Norveškoj iskazali najviše povjerenja prema institucijama. Nasuprot tome, na znanstvenike koji se bave pandemijom gledalo se pozitivnije u svih šest zemalja. Ukupno gledano, u svim aspektima, uključujući kompetentnost, znanje i poštenje, ispitanici su konstantno najnegativnije ocjenjivali vladu, zatim Europsku komisiju, a najpozitivniji dojam na ispitanike su ostavili znanstvenici, osobe izvan klasične politike (Patritia, 2022).

Sve u svemu, ostaje dojam da se ciklus već počeo zaokruživati, rast popularnosti političkih dužnosnika, kao i povjerenje u državne institucije se postupno smanjuje, a moguće je da će ubrzo pasti ispod razina prije izbijanja pandemije.

4. KLINIČKA SLIKA DEMOKRACIJE U BIH

Posebnost bosanskohercegovačkoga konteksta njezina je tranzicijska narav, koju dijeli s drugim postautoritarnim državama Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe.³¹ U državama postsocijalističke tranzicije istraživanja potvrđuju indoktrinirajući učinak na demokraciju (Pop-Eleches, Tucker, 2014). „Otkrili smo da su građani koji žive u demokracijama s jakom tradicijom građanskih sloboda izrazili značajno povjerenje u svoj politički sustav. Nasuprot tome, ljudi su više skeptični prema vladi, s dobrim razlogom, u državama u kojima takvi uvjeti nedostaju, na primjer gdje je raširena izborna korupcija i zastrašivanje, gdje su oporbene publikacije cenzurirane ili zabranjene i gdje su prava na prosvjed potisnuta“ (Norris, 1999: 233-234).

Istraživanja političkoga povjerenja u Srednjoj i Istočnoj Europi sugerirala su da u početnim fazama demokratizacije građane odlikuje svojevrsni optimizam i velika očekivanja prema novouspostavljenom režimu. „Iako je političko povjerenje na početku bilo blizu razina etabliranih demokracija - što je opisano kao takozvani „učinak medenog mjeseca“ - polako je opadalo tijekom 1990-ih i 2000-ih“ (van der Meer, 2017: 12). Tranzicijski režimi se „hrane“ legitimacijom u odnosu na odbacivanje staroga režima i njegovih nedemokratskih karakteristika, odnosno političko povjerenje u režim postaje aksiomatska tendencija. Međutim, nakon određenoga vremena građani počinju vezivati svoj udio povjerenja za performanse samoga sustava i njegovu demokratsku funkcionalnost. „Iako je uobičajeno primijetiti da je potpora ključna za demokraciju, nemoguće je identificirati apsolutnu razinu potpore dovoljnu za procvat demokracije“ (Mishler i Rose, 1999: 78). Dakle, ne postoji magična ili

³¹ Pojam tranzicijskih zemalja se u početku odnosio dijakronijski na sve zemlje nastale raspadom socijalističkih sustava u Srednjoj i Istočnoj Europi i Zapadnom Balkanu. Kao imenitelj zajedničkog konteksta, počeo se drugačije primjenjivati. Merkel (2011:4013) smatra da: „Od 18 analiziranih zemalja Istočne Europe u sedam su se mlade demokracije izvanredno brzo konsolidirale: Slovenija, Češka, Estonija, Mađarska, Poljska, Litva, Slovačka. Kvaliteta i stabilnost ne razlikuju se više bitno od zapadnoeuropskih demokracija. Četiri zemlje: Hrvatska, Letonija, Bugarska i Rumunjska – na najboljem su putu da se konsolidiraju, premda se problemi poput korupcije, organiziranog kriminala i slabosti pravosuđa zacijelo ne mogu brzo prevladati. Preostaje sedam zemalja čije se demokracije još nisu uspjele konsolidirati: Makedonija, Albanija, Srbija, Crna Gora, BiH, Rusija, Bjelorusija“ (Merkel, 2011: 413).

kritična razina političkoga povjerenja koja se može egzaktno provjeriti, a da bi služila kao crvena linija za održavanje demokratskoga režima ili skliznuće u autoritarni.

Kao što Offe navodi tranzicija nije monolitan i jednostavan politički proces već prije snop ključnih procesa³² unutar kojih svaka razina mora odraditi svoju transformaciju. Ona podrazumijeva da režimi u demokratskim sustavima ne posežu za autoritarnim mehanizmima kako bi se suočili s problemima ili izvanrednim situacijama, nego unutar svojih kapaciteta pronađu dodatne mehanizme demokratskoga kriznog upravljanja. Ne treba zaboraviti da dio građana prilikom formiranja razine političkoga povjerenja uvijek nosi „iskustvo autoritarizma“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 240), što znači da međugeneracijske razlike mogu biti itekako izražene, a razočaranje novim režimima može voditi u regres ili nostalgичni refleks prema prošlim vremenima.³³

Zaključno, institucionalne promjene kakva je tranzicija nepobitno utječu na političko povjerenje i jedinstvena su istraživačka prilika, zbog toga što postoji razlika u institucionalnom kontekstu prije i nakon tranzicije. U temporalnoj formi, to je proces koji započinje raspadom nedemokratskog režima, uspostavljanjem novih demokratskih institucija i traganjem za novom

³² „Tri komponente koje imam na umu su prijelaz iz centralizirane ekonomije kojom upravlja država na ekonomiju koja se temelji na pravima vlasništva i tržišnim cijenama. Drugo, prijelaz iz stranačko-monopolističkog tipa autoritarnog režima u liberalno-demokratski režim koji se temelji na stranačkoj konkurenciji. I, treće i značajno, osporavanje državnih granica te obnova novih i neovisnih država putem odcjepljenja.“ (Offe, 2001: 168). Vlasništvo je iz državnih prešlo u ruke privatnika što je za posljedicu imalo transformaciju vlasničkih odnosa, rekonstrukciju ekonomije te promijenjenu ulogu države u ekonomiji. Predvidive posljedice su bile visoki socijalni troškovi rekonstrukcije, nezaposlenost i siromaštvo, a nepredvidive u mnogim slučajevima gospodarski kolaps te turbulentan rast sive i crne ekonomije uz sve slabiju poziciju socijalnih partnera, napose radnika i sindikata. U području političke transformacije namjeravane promjene su uspostava višestranačkog demokratskog sustava koji je podrazumijevao trodiobu vlasti, političke slobode, prava i sl. Ono što se moglo predvidjeti je da će doći do izvjesnih poteškoća s implementacijom novog političkog sustava i jačanjem novih političkih aktera i dionika, napose medija. Neželjene posljedice koje su pogodile političke promjene su delegitimizacija lijevih vrijednosti poput jednakosti i solidarnosti, zaokret prema konzervativizmu te bujanje nacionalizama.

³³ Treba također podcrtati problem komparacije zemalja postsocijalističke tranzicije, za koji se mnogi autori slažu da ga treba zamijeniti pojmom transformacije jer države nikad ne postižu model osmišljen na početku, nego se uspoređuju s idealtipskim modelima konsolidirane demokracije te se predstavljaju „samo u terminima deficita“ (Burawoy i Verdery, 1999: 14).

političkom kulturom te nipošto ne smije biti shvaćen kao *tabula rasa* niti pauza između režima (Hughes, Sasse, Gordon, 2004: 30), nego se promatra kao sami kontekst političkog povjerenja u BiH. U nastavku studije se stoga hvatamo u koštac s pojmom postsocijalističke tranzicije na teorijskoj ravni i dva porijekla političkog povjerenja koja se čine nerazdvojivim u tranzicijskim zemljama: socijalizaciji povezanoj s kulturnom pozadinom i institucionalnoj teoriji koja povjerenje promatra kao endogeni činitelj.

4.1. Postsocijalistička tranzicija kao kontekst

Klaus von Boyme je slom socijalističkih sustava proglasio „crnim petkom društvenih znanosti“ koje nisu predskazale već tek naknadno kazale što se dogodilo (prema Kasapović, 1996: 1).³⁴ Tranzicija se promatra kroz dvije faze: uspostavljanje i utvrđivanje demokracije. Prva faza podrazumijeva minimalna demokratska rješenja, koja mogu biti prijelazne institucionalne forme koje olakšavaju ovu fazu tranzicije.³⁵ Utvrđujući demokraciju potrebno je iznaći odgovore na institucionalne zahtjeve koja je konkretizirao Dahl (1998) u *Poliarhiji*: osnivanje i članstvo u organizacijama, sloboda izražavanja, pravo neposrednog i posrednog izbora i mogućnost kandidata

³⁴ Novo teoretiziranje tranzicije metodološki se nastavilo na tranzicijsku teoriju nastalu 80.-ih godina prošlog stoljeća koja će u istraživanju društveno-političkih procesa Istočne Europe dobiti dva obrasca interpretacije: teorija demokratske revolucije i teorija demokratske tranzicije. Prema Kasapović (1996) elementi demokratske tranzicije su faza liberalizacije i demokratizacije, akteri tranzicijskih procesa te oblici djelovanja aktera.

Jedan od najrepresntativnijih autora tranzicije, Samuel Huntington (1991), pristup temelji na različitim demokratizacijskim valovima gdje je zadnji zapljusnuo autoritarne sustave Srednje i Istočne Europe i Zapadnog Balkana, a pad Berlinskog zida će lančanom reakcijom vući u raspad državne saveze Čehoslovačke, SSSR-a i Jugoslavije i opetovati nastanke novih država. Demokratizacija bivših socijalističkih zemalja započinje u trećem valu kao složena politička promjena koja otpočinje s političkom liberalizacijom da bi potom započela tranzicija u demokraciju koja podrazumijeva promjenu režima, i razlikuje se od demokratske konsolidacije. Proces demokratizacije i u konačnici konsolidacije otežani su zbog paralelnog procesa izgradnje nacije i države gdje je nacionalni identitet kao odgovor na postsocijalističku tradiciju ključan u fazi transformacije sustava. Međutim zbog prepotencije postat će uteg demokratske tranzicije (Pridham, 2002).

³⁵ Merkel (2011) je prije etape institucionalizacije demokracije i njene konsolidacije kao važan istraživački zadatak izuzeo i kraj autokratskog režima (Merkel, 2011: 80). Raspoznaje šest idealtipskih oblika procesa smjene autokratskih sustava: „1. dugotrajna evolucija; 2. promjena sustava kojom su upravljale elite starog režima; 3. odozdo iznuđena promjena sustava; 4. pogodbeni promjena sustava; 5. kolaps režima; 6. raspad i osnutak novih država“ (Merkel, 2011: 87).

da se bore za podršku, slobodni izbori i institucije koje čine uzročnu petlju između vladinih politika i izbora, ispunjavanje kriterija za rad u javnim službama te alternativni izvori informiranja. Dahlovi zahtjevi se mogu svesti na pravo na sudjelovanje i javno osporavanje, a njihovo učvršćivanje vodi demokratskoj konsolidaciji koja opet nije doživotno jamstvo demokraciji.³⁶ Pridham (2002: 955) demokratsku konsolidaciju dijeli na negativnu koja podrazumijeva uklanjanje preostalih tranzicijskih dvojbi te institucionalizaciju demokracije, pravila i procedura uz širenje demokratskih vrijednosti koje mijenjanju političku kulturu što naziva pozitivnom konsolidacijom. U oba slučaja obrasci demokratskog ponašanja postupno se stabiliziraju, rutiniziraju, institucionaliziraju i naposljetku legitimiziraju. Naglašava da demokratska konsolidacija na nekoj razini može započeti dok još traje demokratska tranzicija (Ibid.), a tranzicija ne mora nužno ni završiti što ne dovodi režim u vezu s novom autoritarnošću (Linz, Stepan, 1996: 4). Tranzicija dakle nije strogo vezana za prošlost, ni za imaginarnu budućnost-ona se odvija između.

Unatoč zajedničkom početnom povijesnom obrascu, razvojne se perspektive razlikuju od države do države jer pored *konteksta* (povijest, geopolitika), promjene će odrediti *unutarnji* (institucije, akteri, politička kultura) i *vanjski čimbenici* (EU kao najznačajniji) (Merkel, 2011). Prema tome tranzicija se razumijeva kao „multidimenzionalan, kompleksan fenomen, oblikovan sklopom preklapajućih i presijecajućih varijabli... Stoga specifična kombinacija, i sučeljavanje... oblikuje smjer i prirodu postkomunističke tranzicije određene zemlje“ (Herrschel, 2007: 2). Hughes i suradnici (2004)

³⁶ Postoje teoretičari koji Dahlove zahtjeve drže nepotpunim za „jamstvene dimenzije horizontalne kontrole vlasti i pravne države koje su za demokraciju životno važne“ (Merkel, 2011: 17). Stepan-Linzovi (1996) kriteriji demokratske konsolidacije obuhvaćaju šest klasičnih točaka: državotvornost, civilno društvo, političko društvo, vladavinu prava, državnu upravu te institucionalizaciju ekonomskog društva. Nastala povezanost civilnog, političkog i ekonomskog društva, državnog aparata i vladavine prava jamac je konsolidirane demokracije (Linz, Stepan, 1996: 10-15). Minimalna razina demokratske konsolidacije prema Merkelu (2011) bila bi ustavna konsolidacija koja se odnosi na ustavne institucije i „utječe na drugu, treću i četvrtu razinu time što strukturira i ograničava djelovanje“ (Merkel, 2011: 98). Druga razina obuhvatila bi predstavničku konsolidaciju, odnosno funkcionalno i teritorijalno predstavljanje interesa, a treća konsolidaciju ponašanja neformalnih aktera, „veto aktera“, vojske, poduzetnika, sindikata i sl. Posljednja razina konsolidacije podrazumijeva konsolidaciju građanskog društva, najdugotrajnija je i ovisna o političkom i socijalnom povjerenju (2011: 96-113). Merkelove četiri razine čine maksimalističku definiciju konsolidirane demokracije.

pretpostavljaju da je nasljeđe starog režima³⁷ nadvijeno nad cijelim tranzicijskim procesom i izlazak iz tog stanja podrazumijeva transformaciju starih mreža elita i institucionalnih struktura koje koloniziraju. Pri tome države koje dijele „regionalna“ obilježja suočit će se sa sličnim situacijama, posebice ako se tranzicije odvijaju simultano kao i one sa sličnim povijesnim i kulturnim strukturama (Perković, 2018: 124).³⁸

Naposljetku, uz opisani kontekst i vanjske čimbenike od kojih je najznačajniji EU,³⁹ tranzicijske promjene određuju i unutarnji faktori. Lenschow (2005)

³⁷ Pored povijesnog nasljeđa, u ovom kontekstu se najčešće spominje *ovisnost o započetom putu*, intelektualna tvorevina historijskog institucionalizma koja potencira vremensku dimenziju u ovim procesima. Odnosi se na ključnu promjenu na početku procesa koja započinje put koji je nakon teško promijeniti. Tek nakon prijelomnih točaka (eng. *critical juncture*) dolazi do promjene puta, pri čemu se jedne institucije zamjenjuju drugima, dolazi do razgradnje jedne skupine institucija i izgradnje novih (Mahoney, Thelen, 2009: 7). U kontekstu tranzicijskih prijelomnica riječ je o političkom preokretu kojeg karakterizira raskid s prošlim sustavom i oblikovanje novog u drugačijem zakonskom okviru čije se promjene nastoje inkorporirati, rutinizirati i institucionalizirati (Žiljak, 2013). Pri tome je važno i prošlo i prijedeno vrijeme, posljedice malih događaja i započetih puteva i prijelomne točke koje isprekidaju politički razvoj (Pierson, 2004). U razdoblju tranzicije možemo ih promatrati kao promjene smjera politika u kojima prestaje jedan, a započinje drugi put nakon čega slijedi stabilnost nasljeđa (Collier i Collier, 1991).

³⁸ DiMaggio i Powell (1991) uočavaju da institucije koje su u čestoj interakciji uslijed izloženosti jedni drugima ili sličnog okruženja postaju sličnije. U njihovoj hipotezi traži se odgovor na pitanje zašto zemlje u tranziciji ne konvergiraju s već utvrđeno uspješnim institucijama razvijenog svijeta. Douglas North (1990) na primjeru Sjeverne i Južne Amerike i institucionalnih matrica naslijeđenih iz Španjolske i Velike Britanije također se vraća na početne premise- „povijest je važna“ u tumačenju sadašnjih i budućih društveno-ekonomskih odnosa. „Iskoristiva prošlost“ odredit će brzinu i način provođenja konsolidacije što, kao zaseban faktor, ne objašnjava različita ishodišta tranzicija postjugoslavenskih država unatoč zajedničkom nasljeđu.

³⁹ Pokazalo se da „transformacija sustava u demokraciju može se inicirati, poduprijeti, promicati i izvana“ (Beširević, 2012: 35). Tranzicijske studije su tek s djelovanjem EU u Srednjoj i Istočnoj Europi veću pažnju dale vanjskim faktorima. „U europskom se kontekstu EU pokazala najuspješnijom u izvanjskoj demokratizaciji. To važi nadasve za srednjoeuropske i istočnoeuropske države čiji je napredak u demokratizaciji 2004. (Estonija, Letonija, Litva, Malta, Poljska, Slovačka, Slovenija, Češka, Mađarska, Cipar) i 2007. (Bugarska, Rumunjska) nagrađen punopravnim članstvom u EU. Uvjetovanost u procesu pristupanja EU pritom je odigrala pozitivnu ulogu“ (Merkel, 2011: 428). Ovo djelovanje utjecalo je i na samu EU te bi se povijest Europske unije mogla sažeti u tri faze: početnu ekonomsku, potom političku (od 1993. godine) te fazu proširenja. Šireći se na istok Europska unija je nastojala zaboraviti vlastiti poraz u ratnim događanjima u bivšoj Jugoslaviji kada je svima dala do znanja da nije sila, doživljavajući u Istočnoj i Srednjoj Europi trijumf kao norma ili „meka snaga“. Stoga se kao vanjski faktor arbitrirala do početka transformacije Zapadnog Balkana. Međutim, treba imati na umu da „usidrenost u međunarodne i regionalne organizacije posebno je poticajna za demokraciju onda kada nadilazi čisto ekonomske ili sigurnosno-političke interese te članstvo vezuje za načela demokracije i pravne države.“ (Merkel, 2011: 24).

će kao unutarnje čimbenike imenovati kulturno okruženje (politički diskurs, ideje i narativi), institucionalno (organizacijske strukture, formalna i neformalna pravila te procedure donošenja odluka) i socioekonomsko okruženje koje se veže za prethodna dva. Kulturna sličnost⁴⁰ (temeljena na dominantnoj religiji) pokazat će se kao najvažnija u konvergenciji ideja, principa i ciljeva. Pozivajući se na Thompsona, Lenschow sumira: „Kada promatramo naše okruženje, ne vidimo ga golim okom. Vidimo ga kroz filter kulturalne zavjese – naše ideje prirode“. Dakle, postoji snažna veza između kulturnih obilježja društva i ideja povezanih s politikom (Lenschow, 2005: 7) i povjerenja u istu.

Rezultat je u bosanskohercegovačkom slučaju kultura koja je opisivana kroz prizmu podaništva, kolektivism, patrijarhata i autoritarizma (Beširević, 2013).⁴¹ Povezujući kulturnu dimenziju i političke instrumente nastaju „grupno specifične“ organizacijske posljedice novih političkih instrumenata, odnosi između države i društva, i odnosi prema zakonu i razini državne intervencije što se u konačnici može podvesti pod nepovjerenje u institucije naslijeđeno iz dugog niza stoljeća različitih okupacija i ilustrirano sa socijalizmom. „Malo povjerenje u institucije u mnogim slučajevima korespondira s realnim slabostima mnogih institucija, i to u svim područjima društva, tako da tradicionalan model užih (simetričnih) ličnih veza i (asimetričnih) klijentističkih veza može da bude potpuno funkcionalan ...“ (Roth, 2012: 297). Stoga ne čudi da se povjerenje u institucije lokaliziralo uglavnom u tvrtkama i institucijama zapadnog porijekla.

⁴⁰ Obrazlažući utjecaj kulturnog okruženja na komparaciji politika zaštite okoliša, autorica ostavlja mogućnosti za poopćavanje s drugim politikama: „Katolicizam i pravoslavna religija povezane su s izbjegavanjem nesigurnosti i maskuliziranjem kulturom; Protestantizam je povezan sa svjetovnim i pragmatičnim načinima nošenja s neizvjesnošću i feminiziranjem kulturom“ (Lenschow, 2005: 5).

⁴¹ Ako se pod agregatnim pojmom političke kulture podrazumijevaju prvenstveno orijentacije pojedinca prema političkim objektima i ako se drži Putnamovog određenja političke kulture kao kanala kojim prošlost utječe na sadašnjost, navedeni elementi su kanalizirani iz političkih kultura bivših socijalističkih sustava koji su imali prema Vasoviću (1997: 151) sljedeće odlike: „autoritarnost (podanički odnos prema nositeljima vlasti i paternalistički odnos između pojedinca i države), dominaciju kolektiviteta i populizma, nizak stupanj socijalne i političke kritičnosti, visok stupanj nepovjerenja prema demokratskim institucijama sustava, prevladavajuću identifikaciju s lokalnom zajednicom (primarna pripadnost), čija je posljedica nepovjerenje prema tuđinima, pogotovo drugom i drugačijem“.

Ostavljajući po strani spominjani kauzalni lanac i otvorenu mogućnost da povjerenje na sociološkoj razini koje se prenosi na političku ima i drugačiji smjer (institucije koje proizvode pojedince s niskim ili visokim socijalnim povjerenjem, odnosno stvaranje povjerenja „odozgo“) ovdje je naglasak potrebno staviti na kulturni aspekt kao snažnu silnicu bez obzira na smjer ove kauzalne petlje.

4.2. Kultura (ne)suradnje

Jednostavni široko prihvaćeni binarni kod europeizacije protiv balkanizacije⁴² opreka je poželjnoga, pozitivnoga, naprednoga i zaostalog, nepoželjnog, marginaliziranog, konfliktnog i tako redom. Europeizacija je zamišljena kao linearni proces kojom bi se bosanskohercegovačko društvo transformiralo iz konfliktnog u europsko (Kappler, 2014: 85). Preduvjet je oslobođanje socijalističkog naslijeđa (Petrović, 2012: 12) pa bi se složena početna jednadžba države Bošnjaka (Muslimana), Srba i Hrvata i ni Bošnjaka ni Srba ni Hrvata trebala transformacijom reducirati u najboljem slučaju u državu europskog društva. Dodatna opasnost takvih projekata identitetskih politika su emotivne reakcije koje za posljedicu mogu imati antieuropsko raspoloženje „naročito ukoliko bude nametnuta „odozgo“ ili izvana“ (Roth, 2012: 300).

Sama europeizacija najranjivija je kada konvergira europocentrizmu kao „obliku mirnog epistemološkog nasilja“ (Avdagić, 2014: 20).

⁴² Geografski, pojam Balkana je kao nominalna odrednica u 19. stoljeću određivao planinsku rutu kojom će zapadni putnik proći na putu od srednje Europe do Konstantinopola. Kao politički okvir omeđuje zemlje bivše Jugoslavije “minus” Slovenija “plus” Albanija i definiran je multinominalno: „geografska jedinica; više ili manje konfliktan sustav kulturne, političke i ekonomske interakcije; organizirana kooperacija nastala iz kulture, socijalne komunikacije i približavanja vrijednosti; povijesna formacija različitog identiteta koji se ponaša kao politički faktor kojem je dan određen stupanj legitimiteta; regija nastala iz vlastitog zahtjeva i zbog vlastitog interesa ili politička regija“ (Beširević, 2013: 103). Sam pojam Zapadnog Balkana trebao je poslužiti kao imaginarna pozicija između Europe i Balkana (Beširević, 2013: 103), no izvedenica se nije uspjela odvojiti od korijena pojma shvaćenog kao margina, nemirna granica, drugost Europe, odnosno „unutarnji stranac Europe“ (Fleming, 2001: 6). Kao zajednički nazivnik uzet je ideološki sustav koji je snažno normativno ukorijenjen, politički i administrativni sustav koji je centraliziran, hijerarhijski i totalitarno nastrojen i miješa se u svakodnevni život stanovnika čije pak socijalne mreže počivaju na stalnom nepovjerenju prema institucijama (Rot, 2012: 32).

Europocentrizam u dijalogu s *retrospektivnom europeizacijom*⁴³ prenamaglasio je istočni kompleks pred dominacijom zapadne jezgre Europe. Što je nerazvijenija zemlja to je kompleks snažniji, kolonijalni diskurs opasniji i *stockholmski* sindrom vjerojatniji. Kao što je nagoviješteno, europeizacija će se u tom smislu upisati kao još jedna dihotomija i procijep u kulturnom sustavu koji je uspostavljen dugotrajnim, i često traumatičnim povijesnim iskustvima koji su izgradili „kulturu javnog nepovjerenja“, gdje je dihotomiju „okupatori-potlačeni“ zamijenila dihotomija „elita-narod“ i „grad-selo“ (Roth, 2012: 306).

BiH je ostala zapetljana u ideji o domaćoj kulturi kao nižoj i nazadnijoj i konkretiziranoj u liku gospodara. Presumirala se i na organizacijsku kulturu s parohijalnim šefom koji zahtjeva lojalnost i paternalistički se ophodi prema suradnicima. Kompleks manje vrijednosti nije stoga atavizam, pripadao je svakom razdoblju bosanskohercegovačke periodizacije, a tri paralelna bosanskohercegovačka kulturološka identiteta nadograđuju se kroz prizmu „Europe“.⁴⁴ Ako ostavimo po strani uprljanost stigmama, promjena ponašanja, razmišljanja, vrijednosti,

⁴³ Europeizacija se može varijabilno upotrijebiti i u istraživanju dugoročne političke transformacije, promjene političke kulture i identiteta (Trenz, 2015). Taj narativni element istraživanja, „škrta definicija“ koju nudi Saurugger (2013), podrazumijeva usklađivanja koji proistječu iz izgradnje Europe i uvertira je u ono što bismo naslovili retrospektivna europeizacija. Autor termina „*retrospektivna europeizacija*“ primjećuje da, što je identifikacijska odrednica zajedničke povijesti borbe protiv neeuropskih prijetnji i pripadanje kršćanskoj Europi bila snažnija, to je ovaj proces trajao kraće i sama europeizacija je tekla brže (Grubiša, 2006: 133). Ova „kratka faza“ europeizacije je tranzicijski most ka „složenijim fazama“ kojom se nastoji „postići konvergentnost novog, postkomunističkog zakonodavstva s tada postojećim vrijednostima pravne stečevine EU-a i već postignutim transformacijama, adaptacijama i harmonizacijom u starijim zemljama članicama, uključujući i zemlje članice „tvrde jezgre“ EZ-a“ (Grubiša, 2006: 134). Iako teza utjecaja EU na nacionalne države više nije kontroverzna, postavlja se pitanje je li Europa do svoje ekspanzije na istok već bila „izgrađena“. Posuđujući kovanicu u nastavku se razvija diskurzivni pristup povezan s europskim društvenim entitetom, s fokusom na „repovima“ europskog identiteta kao objekta koji se najteže europeizira. Riječ je o europeizaciji kao društvenoj imaginaciji jedinstva i različitosti europskog društva (Trenz, 2015).

⁴⁴ Proliferaciju kroz optiku zapadne Europe Bhikhu Parekh (2008) opisuje u dijelu *Nova politika identiteta* pojašnjavajući složenost „muslimanskog pitanja“ na primjeru bosanskohercegovačkih muslimana: kroz permutaciju sintagme *europeizacija islama* i njeno komprimiranje u *islamizaciju Europe*. Paralelni narativi su integriranje hrvatskog identiteta u europsku zajednicu preko matrice članstva Hrvatske u EU te naposljetku i uklještenost bosanskohercegovačkih Srba s istokom što se artikulira u kontekstu euroatlantskih odnosa.

normi i uvjerenja najzahtjevnija je artikulacija bez obzira na zapadnoeuropske tehnike. Riječ je o širokim, stabilnim i u osnovi normativnim uvjerenjima onom što je Sabatier u svojoj triobi uvjerenja opisao kao duboka i teško promjenjiva. Njih Roth (2012) naziva subjektivacijama koje zahvaljujući fenomenu „kulturnog zaostajanja“ uvijek teže nađu put do kulturnog sustava za razliku od objektivacija (gradsko planiranje, arhitektura, odjeća, moda i sl.). Stoga transfer „suštine kulture“ koja je u skladu s temeljnim principima EU ne može biti puko kopiranje, a ovdašnji zatečeni obrasci ne mogu ih ni oponašati. Imperijalni pristup i improviziranje EU u BiH nisu ni poticajni da bi se došlo do osobno iniciranog ishoda inspiriranog, ali drugačijeg od originala.⁴⁵ Poticajno je tek u kontekstu negativne subverzije europskog kao izvora boljeg pozicioniranja lokalnog ohrabrujući njegove afektacije te služeći tematiziranju učinaka i ne/očekivanih posljedica na lokalizaciju socijalnog povjerenja.

Povjerenje u državne institucije, u društvima „niskog povjerenja“ kojima pripada i BiH počiva na logici po kojoj integrirano javno nepovjerenje osnažuje povjerenje prema osobnim društvenim mrežama dajući primat privatnom nad javnim, gdje se potonje interpretira kao nepouzđano i opasno pa se stoga drži i legitimnim vlastite ciljeve izabrati ispred i bez obzira na opće dobro (v. Roth, 2012). Javno nepovjerenje koje se stalno regenerira isključilo je povjerenje u institucije u korist povjerenja u pojedince: „Zarad prevladavanja svakodnevnih problema, i stjecanja socijalnog kapitala,

⁴⁵ Drugačiji pogled na europeizaciju deskribira se iz potrebe da europeizacija *koja vidi, bude i viđena*, a ne zbog ekvivalentnosti eurocentričnosti i europeizacije, iako će potreba za razjednačavanjem biti sve rjeđa ukoliko EU ne odstupi od uznemirujućih potreba za međukulturalnim asimetrijama, jer je već dovoljno ranjiva i plasirana kao „dežurni krivac“ kojeg će domaće vlasti sve češće koristiti kada troškovi postanu previsoki. Inglehart i Welzel (2013) te Parekh (2008) osvrćući se na raniju problematiku prevladavajućih vjerovanja, normi i vrijednosti i njihov „nacionalni karakter“ povezuju ih s protuznanstvenim implikacijama, ideološkom instrumentalnosti i eksplanatornom proizvoljnosti. „Zvaničnici i političari EU neprekidno ponavljaju da zemljama Zapadnog Balkana treba ponuditi europsku perspektivu ili europsku budućnost i te zemlje opisuju kao zemlje koje idu europskim putem, koje su odabrale europski put i slično. Pristupanje EU se ovdje predstavlja kao jedini način da se zemlje Zapadnog Balkana oslobode tereta prošlosti i destruktivnih nacionalizama i okrenu ka budućnosti. Pojmovi povezani s EU u ovom diskursu su budućnost, napredak, stabilnost i zdravlje, a nasuprot tome, neuključivanje u EU je povezano s prošlošću, nestabilnošću, kaosom, nacionalizmom, bolešću, odnosno sa svim onim karakteristikama koje su tradicionalno povezane sa zemljama balkanskog poluotoka“ (Petrović, 2009: 74).

potrebno je taj prostor povjerenja proširiti tako što će se izgrađivati i njegovati emocionalne i instrumentalne socijalne mreže: pored krvnih srodničkih veza pojavljuju se mreže ritualnog srodstva...i prijateljstva...i, konačno, formiraju se mreže klijentističkih odnosa između zaštitnika i onih koje oni štite – pri čemu zaštitnik može biti neki državni službenik, nadređeni na poslu, ministar ili pak poduzetnik“ (Roth, 2012: 295).

Unatoč bosanskohercegovačkim specifičnostima, može se sumirati da BiH, poput ostatka regije baštini političku kulturu argumentiranu karakterističnim nasljeđem komunističke vladavine i implikacija koje su je pratile, autoritarnom vladavinom, demokratskom fragmentacijom, nepostojanjem demokratske političke kulture, nacionalizmom koji je etnički eskalirao, ekonomskom stagnacijom, kriminalom koji nije odvojen od sustava te se legalizirao i slabim državama nesposobnim za nacionalnu koheziju i osiguranje javnog dobra (Beširević, 2013: 132). Beširević (2013) dalje naglasak stavlja na odnos između tradicionalnih i sekulariziranih i modernih vrijednosti koji je vidljiv u odnosu prema crkvi i obitelji te primjerice položaju žene u obitelji. Zajedno s (ne)povjerenjem prema drugim socijalnim grupama i građanima te institucijama zaokružio je političku kulturu. Stoga su elementi političke kulture država postsocijalističke tradicije paternalizam, religija nakalemljena na konzervativizam, autokratske tendencije i nacionalizam (Beširević, 2013: 128).

Ovako namještena *pozornica* iznova reprezentira odsutnost demokratske političke kulture u BiH, odnosno dominaciju podaničkih i parohijalnih orijentacija, bez participativnih na kojima se inzistira te izmicanje očekivanih rezultata na ista institucionalna rješenja. Robert Putnam⁴⁶ svojevremeno kazao je da je najvažniji zadatak politologa otkriti zašto se to događa, a kao moguće rješenje ponudio je koncept socijalnog kapitala kojeg razlikuje od agregatnog pojma političke kulture. Prema Putnamovoj jednadžbi kombinacija visokog stupnja socijalnog kapitala koji povezuje

⁴⁶ Jug Europe, preciznije Italija, bio je predmet istraživanja Roberta Putnama (2003) koji u potrazi za odgovorom na pitanje kako demokraciju učiniti djelotvornom potvrđuje vremenski trajne prostorne razlike u institucionalnoj djelotvornosti s jasno vidljivom razlikovnom granicom sjevera i juga. Putnam je odgovore na ove razlike pronašao u konceptualnoj inovaciji nazvanoj socijalni kapital koji je u prošlom stoljeću bio pomoćni pojam i sredstvo povećanja solidarnosti u lokalnoj zajednici te se nerijetko uzimao u obzir u urbanom planiranju.

„slične“ i niskog stupnja kapitala koji premošćuje „različite“ izjednačena je s BiH i kao zbroj daje egzekuciju demokracije. Shodno tome, demokratizacija sustava podrazumijevala bi socijalno povjerenje. Ovdje se dakle ne radi samo o potrebi jačanja političkog povjerenja, ili, kako ga je Norris podijelila o povjerenju u političku zajednicu, načela, učinkovitost i institucije režima te političke aktere (Norris, 1999). Iako povjerenje u političku zajednicu i demokraciju čine uvijek važan kohezivni faktor svake zajednice čije su rezerve važne kada demokratski režim ne funkcionira, kod socijalnog povjerenja radi se o „uvjerenju da će se drugi svojim djelovanjem ili nedjelovanjem suzdržati od toga da mi nanose štetu te da će, kada je to moguće, pridonijeti mom blagostanju“ (Offe, 1999: 47). Ako to prevedemo u polje sustava konkluzija je sljedeća: „bez povjerenja su mogući samo vrlo jednostavni oblici suradnje ljudi. Povjerenje je nužno kako bi se povećao potencijal društvenoga sustava da djeluje iznad tih elementarnih oblika“ (Luhmann, 1979: 88).

Povjerenje, ulogu i razlike između partikulariziranog „gustog“ povjerenja i generaliziranog „razrijeđenog“ povjerenja u bosanskohercegovačkoj zbilji prognozirao je i sam Putnam (povezujuće povjerenje – premošćujuće Povjerenje = BiH), a iz perspektive empirijske studije elaborirao Šalaj (2009). Uz istraživanja etničke distance koja pokazuju kontinuirani rast iste (v. Pickering, 2006) ostavljen je prostor za daljnje ekstrapolacije i prognoze.

Tablica br. 1: Generalizirano povjerenje u BiH

Pitanje: Većini ljudi se može vjerovati (%)

Bošnjaci	17
Hrvati	10
Srbi	16

Izvor: Šalaj, 2004.

Zanimljivo je s aspekta ranijih istraživanja promatrati percepcije izuzetno podijeljenog društva po kriterijima nacionalnih identiteta, uz prepoznavanje i kroničnog nedostatka metodoloških naputaka kako mjeriti i aplicirati sve do sada izložene koncepte u kontekstu podijeljenog

društva. „Duboko podijeljena društva obilježena su postojanjem dubokih rascjepa koji razdvajaju interesno, vrijednosno i identitetski suprotstavljene etničke, vjerske ili kulturne zajednice“ (Šalaj, 2009: 26). Iako postoje načelni stavovi i zaključci da rascjepi između društvenih segmenata nepovoljno utječu na opće društveno, pa i političko povjerenje, njih treba pažljivo provjeravati.⁴⁷ „Stoga će neučinkovita vlada, siromaštvo i nejednakost u dohotku te društvo podijeljeno društvenim rascjepima vjerojatno, prema ovom stajalištu, izazvati nisko povjerenje u cijeloj zajednici“ (Newton, Stolle, Zmerli, 2018: 40). U situacijama kada postoje nacionalne, rasne, etničke i religijske podjele u društvu velika je vjerojatnost da će do doći do razvoja „partikulariziranog povjerenja“ (Yamagishi i Yamagishi 1994., prema: Newton, Stolle, Zmerli, 2018: 40) koje će se odnositi isključivo na pripadnike pojedinih društvenih segmenata. U tom slučaju opće društveno povjerenje nije ništa drugo nego mehanička suma partikulariziranih povjerenja i teško je možemo operacionalizirati u konvencionalnom teorijskom smislu. Nadalje, u takvim društvima nerijetko može doći do pojava koje su „tamna strana socijalnog kapitala“ (Šalaj, 2009: 19), gdje se blagodati socijalnoga povjerenja u djelatnom smislu, u smislu konkretne solidarnosti kohezivnoga identiteta odnose samo na one koji pripadaju „našoj zajednici“, ostali ostaju izvan njih kao isključeni segment društva.⁴⁸ Uglavnom se radi o manjinskim identitetima u poziciji podčinjenosti i političke marginalnosti. Stoga je moguće načelno zaključiti: „Odsutnost etničkih podjela također je važna jer ljudi lakše vjeruju sličnim drugima“ (Newton, Stolle, Zmerli, 2018: 49). Naše istraživanje neće raditi diferencijaciju prema nacionalnoj pripadnosti ispitanika niti razlike koje pojedini nacionalni segmenti mogu iskazivati prilikom procjene političkoga povjerenja. Radi se o općem uzorku i generičkom političkom povjerenju u BiH. „Zaključno se može reći kako su razine generaliziranoga socijalnog povjerenja u Bosni i Hercegovini niske, no takva situacija ne odstupa bitno od stanja u drugim postkomunističkim europskim

⁴⁷ Istraživanja pokazuju da „rasna i etnička heterogenost praćene su nižim razinama socijalnog povjerenja. Rijetka su istraživanja u kojima rezultati sugeriraju drugačiji odnos između različitosti i socijalnog kapitala“ (Šalaj, 2009: 27).

⁴⁸ Primjerice, za vrijeme pandemije (23. III 2020.) BH Telecom, odlukom Vlade FBiH, donira po 200 000 KM bolnicama u Konjicu, Goraždu, Bihaću, Zenici i Travniku.

državama“ (Šalaj, 2009: 38) što se pokazao kao prozor prilike za etničke političke poduzetnike (Dowley i Silver, 2002).

Diferenciranim izrazom socijalnog kapitala dominira, dakle, povjerenje čija pojavnost u sustavu razlikuje osnovne od složenih sustava suradnje. Treba imati na umu spomenuta upozorenja znanstvenih prognostičara da, ukoliko se zadrži takav nerazmjer predugo, može biti poguban. Očigledan je to ishod, ako se uzmu u obzir slike ratom oblikovanih zajednica razlika koje su napustile balkansku tradiciju susjeda (Pickering, 2006). Tu možemo iščitati Luhmannov doprinos proučavanju kolateralne štete niske razine socijalnog kapitala u BiH- polariziranost prostora suradnje. Spomenuta kultura nesuradnje institucionalizirana je Daytonskim mirovnim sporazumom koji je, nastojeći izbjeći sve konfliktne situacije, na takvoj institucionalnoj kulturi izgradio politički sustav BiH, stoga ne čudi da je do sada EU zapravo bila jedina internalizirana zajednička norma nastala u poslijeratnom suživotu odvojenih zajednica.⁴⁹ Postavlja se pitanje, ukoliko se uzmu u obzir sve spomenute posljedice europeizacije: je li još uvijek?

Institucije s čijom se političkom izradom pretjeralo nisu odraz društvenih vrijednosti i zajedničkih značenja koja povezuju zajednicu stoga ih se teško može uzimati za kohezivno tkivo. Kroz konstruktivistički institucionalizam Troncotă (2010) je u raspravu o BiH uvela i važnost međusobnog prihvatanja političkih aktera kao legitimnih partnera. Sve zajedno cementiralo je nesuradnju koja je jačala kronično nepovjerenje što je slika institucionalnog dizajna danas. Uz limitiran interes za drugačije suodnose, ne nadzire se potencijal *iskoristivog mjesta* u BiH za stvaranje premošćujućeg socijalnog kapitala i prevladavanje sadašnjih orijentacija. S obzirom na prethodno stanje, postavlja se pitanje jesu li posljedice pandemije iznova oslabile ionako krhko zdravlje demokracije u Bosni i Hercegovini?

⁴⁹ Defetizam u vanjskog aktera kao nositelja demokracije i stabilnosti proporcionalan je neuspjehu endogenog aktera u ovladavanju elementima državnosti i uključivanju u suvremene tendencije. U situaciji u kojoj oni to nisu, a EU i dalje inzistira na demokratskoj uvjetovanosti, Beširević (2012) smatra da nužno dolazi do protektorata i etabliranosti nestabilnog režima. Stoga se politika višedimenzionalne i višenamjenske uvjetovanosti iznova pokazuje neuspješnom u stvaranju drugačijih mentalnih slika i kulture suradnje između vladajućih institucija BiH.

4.3. Političko povjerenje građana u Bosni i Hercegovini

„Zbog te percipirane 'tankosti' političkog povjerenja, postalo je uobičajeno očekivati da politički akteri i institucije izgube političko povjerenje kada su stvari loše, ali da ga ponovno steknu kada stvari postanu bolje“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 233). Međutim, što ako potkopavanje političkoga povjerenja nakon krizne situacije ostane konstanta, te se politički sustav nastavi smatrati nefunkcionalnim?

Demokratski režimi su doživjeli dvostruki udar vlastite legitimacije. Prvo zbog prisutne sklonosti građana ka tehnokratskim i autokratskim oblicima vladavine, a drugo zbog akumulacije moći i izvanrednih prerogativa koje politička elita želi transferirati u stanje redovitoga funkcioniranja. Na ta dva udara nadovezuje se i nužnost međunarodne koordinacije koja nije bila previše sklona demokratskim procedurama niti razmatranju stavova i želja građana, već je težila tehnokratskoj ekspeditivnosti. Ostaje prisutan strah da se „iščašenje“ demokratskih vrijednosti i procedura ne pretvori u redovito „stanje stvari“.⁵⁰

Ako su vlade morale nametati restriktivne mjere kako bi očuvale zdravlje građana, onda se postavlja pitanje percepcije i vjere političkih aktera u socijalni kapital svojih zajednica. Sustav kontrole i represije zapravo održava nisko povjerenje države u vlastite građane, jer visoka razina socijalnoga kapitala i međusobnoga povjerenja građana mnoge bi vladine restriktivne mjere učinila bespredmetnima. Ako i prihvatimo pretpostavku da „pandemija je možda ponudila priliku za pomirenje dijela stanovništva sa svojim političkim vođama i demokratskim institucijama“ (Bol i dr., 2021: 502), slučaj BiH je definitivno propuštena prilika. Ne samo to, pokazuje da je političko povjerenje strukturni problem ili deficit bosanskohercegovačkog političkog sustava, a pandemija je samo katalizator dubokoga nepovjerenja.⁵¹ Ukoliko je razina političkoga

⁵⁰ „Čini se da je izbijanje COVIDA-19 izazvalo pomak prema tehnokratskim preferencijama među španjolskim građanima. Nakon izbijanja, oni su u prosjeku spremniji da njima vladaju stručnjaci nego političari, te daju prednost tehničkoj struci i dobrom upravljanju u odnosu na ideološko zastupanje“ (Amat i dr., 2020: 20).

⁵¹ „Mnogi su tvrdili da trendovi političkog povjerenja predstavljaju strukturni pad. Drugi pak sugeriraju da političko povjerenje pretežno varira kao odgovor na ponavljajuće događaje različite duljine i intenziteta“ (van der Meer, 2017: 9).

povjerenja u predkriznom razdoblju bila na niskim ili neadekvatnim razinama, onda za države poput BiH postoji ozbiljna prijetnja da pandemija i nametnute mjere dodatno sistematski snize ionako zabrinjavajuću razinu. Europska iskustva nam ulijevaju nadu da nezadovoljstvo radom institucija i niskim povjerenjem u političke aktere neće erodirati povjerenje u demokraciju kao poredak.⁵² „Sve u svemu, predstavničke demokracije diljem svijeta suočavaju se sa sličnom kombinacijom relativno visoke potpore demokraciji i relativno niskih razina povjerenja u političke institucije“ (van der Meer, 2017: 14). Gubljenje povjerenja u demokratska načela političkoga sustava države koja je tranzicijska, nefunkcionalna i duboko podijeljena rezultiralo bi ili potpunom implozijom državnosti ili uspostavom međunarodnog protektorata.

Ono što definitivno karakterizira bosanskohercegovačku politologiju potpuno je odsustvo interpretacije i empirijskoga istraživanja koncepta političkoga povjerenja.⁵³ To istraživačima onemogućuje komparativnu i longitudinalnu perspektivu analize fenomena te ih stavlja u poziciju pionirskih pothvata. Upravo takav pothvat uradio je Berto Šalaj (2009) istražujući fenomen socijalnoga povjerenja u BiH. Koristeći već spomenutu klasičnu metodološku matricu Pippa Norris⁵⁴, donosi prve znanstvene uvide o navedenoj tematici u okviru društvenih znanosti u BiH. Rezultati do kojih je Šalaj došao pokazuju ozbiljnu situaciju nepovoljnoga odnosa političkoga povjerenja i pojedinih aspekata analize, što u konačnici svakako odražava političku nestabilnost same države i političkoga sustava. Tako primjerice u najpozitivnijoj dimenziji - povjerenja prema političkoj zajednici, „gotovo dvije trećine ispitanika izražava povjerenje u političku zajednicu u kojoj žive“, što u odnosu na druge demokratske države nije zadovoljavajuće, jer iznad 85% građana

⁵² „Građani koji ne vjeruju distanciraju se od političkih institucija, ali se smatra da ostaju odani demokratskim načelima i idealima“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 247). Ellinas i Lamprianou navodeći primjer grčke financijske krize zaključuju: „Ekstremni uvjeti ne povećavaju samo broj građana koji ne vjeruju, već mijenjaju i osnovne pokretače povjerenja“ (Ellinas i Lamprianou, 2014: 234).

⁵³ European Values Survey (EVS) 2007–2009.; Joint EVS/WVS 2017–2022 Dataset

⁵⁴ Pippa Norris (1999a) donosi matricu raspona od difuzne do specifične potpore građana, a čije istraživanje uključuje stavove povjerenja građana prema: političkoj zajednici – načelima režima – djelovanju režima – institucijama režima – političkim akterima.

izražava ovo povjerenje (Šalaj 2009: 43). U drugoj razini – povjerenja u načela i djelotvornost režima, koja *de facto* predstavlja (ne)zadovoljstvo stanjem demokracije u državi, „rezultati sugeriraju izrazito visoke razine nezadovoljstva s aktualnim funkcioniranjem demokracije u Bosni i Hercegovini“ tek je 12% zadovoljno (Šalaj 2009: 46).⁵⁵ Problem je u tome što ovaj postotak nije odraz stvaranja 'kritički orijentiranih građana' već u mnogome prijetnja sklonosti prema autoritarnim sklonostima: jak vođa, reminiscencije jednopartijskoga režima i sl. Ovi stavovi su opće tendencije i među njima nema ili su neznatne nacionalne razlike ispitanika. Što se tiče povjerenja u društvene i političke institucije rezultati pokazuju da: „Povjerenje u političke institucije kao što su Predsjedništvo BiH, Parlamentarna skupština, Vijeće ministara BiH i političke stranke u značajnoj mjeri je niže od povjerenje u institucije kao što su vojska, policija, školstvo, mediji i nevladine organizacije“ (Šalaj 2009: 50). Stoga, razina povjerenja u aktere i predstavničke institucije vlasti pokazuju stvarnu i zabrinjavajuću sliku opće političke situacije, ali i razine političke kulture u BiH. Svojevrsno „zagađenje“ cjelokupne društvene sfere politikom i prezasićenje građana političkim sadržajima stvarni su odraz niske razine političkoga povjerenja. Međutim, Šalaj primjećuje izuzetno zanimljiv paradoks: „Naime, unatoč niskim razinama zainteresiranosti za politiku, građani Bosne i Hercegovine skloni su biti u članstvu političkih stranaka, pa je tako 18 posto građana u članstvu neke od političkih stranaka“ (Šalaj 2009: 61). Moguće objašnjenje ovoga paradoksa je u tome da je bavljenje politikom postala egzistencijalna stvar, mehanizam postizanja osobnih interesa i ciljeva, a ne briga i rad za opće ciljeve ili ideološka afilijacija za stranke i političke programe. Ovo istraživanje odličan je smjerokaz za daljnje empirijsko istraživanje političkog povjerenja u Bosni i Hercegovini za vrijeme pandemije COVID-a.

⁵⁵ Šalaj navodi da je „nezadovoljstvo najviše izraženo među ispitanicima hrvatske nacionalnosti od kojih je samo pet posto vrlo zadovoljno ili uglavnom zadovoljno sa stanjem demokracije u Bosni i Hercegovini“ (Šalaj 2009: 46).

5. EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE SOCIOPOLITIČKIH POSLJEDICA RESTRIKTIVNIH MJERA UVEDENIH S CILJEM SUZBIJANJA PANDEMIJE COVID 19 U BOSNI I HERCEGOVINI

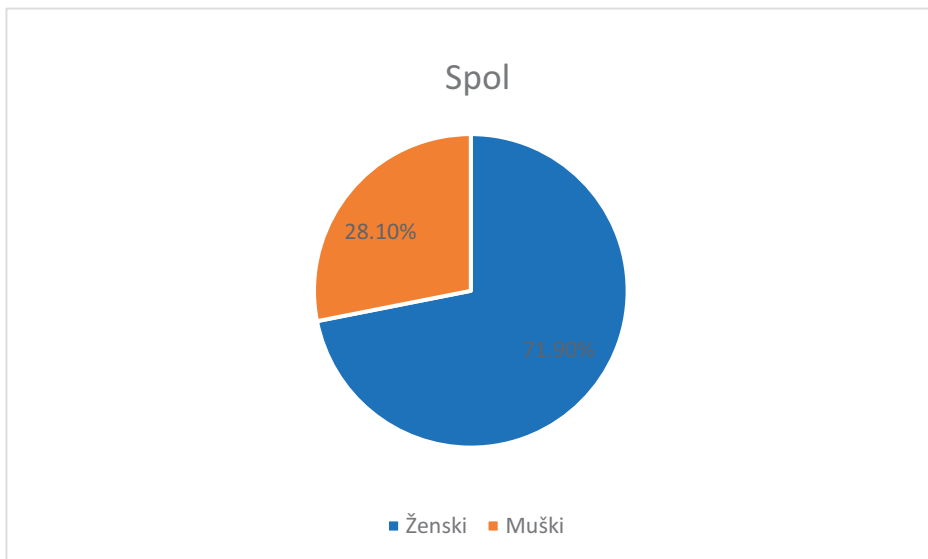
Akutni respiratorni sindrom korona virusa pored velikog broja smrtnih slučajeva i ekonomske nesigurnosti ugrozio je i građanske slobode i socijalni kapital. Kako bi se utvrdila nastala šteta u BiH, istražuju se učinci restriktivnih mjera uvedenih s ciljem suzbijanja pandemije na političke stavove građana. Rezultati istraživanja mogu poslužiti i kao mehanizam retrospektivne procjene uspješnosti donositelja odluka.

Pored tehnika prikupljanja podataka i analiza koje su do sada bile u fokusu, prvenstveno elaboracije domaće i strane literature, u ovom dijelu rada predstavljeni su rezultati upitnika otvorenog u lipnju 2022. i zaključenog u rujnu 2022. godine. Empirijski uzorak je 803 ispitanika iz BiH. Upitnici su bili u papirnatom i elektronskom obliku. Pored anketnih pitanja, sadržaj ankete činio je popratni uvodni tekst kojim je obrazložena svrsishodnost istraživanja. Ispitanici su pred sobom imali 21 pitanje te su upisivali ili zaokruživali odgovore, odgovarali s „da“, „ne“, „ne znam“ ili skalirali prema Likertovoj ljestvici, uz predviđen prostor za nadopunu u pitanjima. Upitnik i rezultati su dostupni u Dodatku istraživanja.

Upitnik je obuhvaćao pitanja formulirana s namjerom da se shvati složen koncept političkog povjerenja. Pitanja su se odnosila na podatke koji služe kao odrednica ispitanika (individualne karakteristike, sociodemografske odrednice), pitanja o percepcijama restriktivnih mjera uvedenih s ciljem suzbijanja pandemije, skupine pitanja o povjerenju građana u temeljne vrijednosti demokracije, te, konačno, pitanja koja su se odnosila na povjerenje u državne institucije i međuljudsko povjerenje.

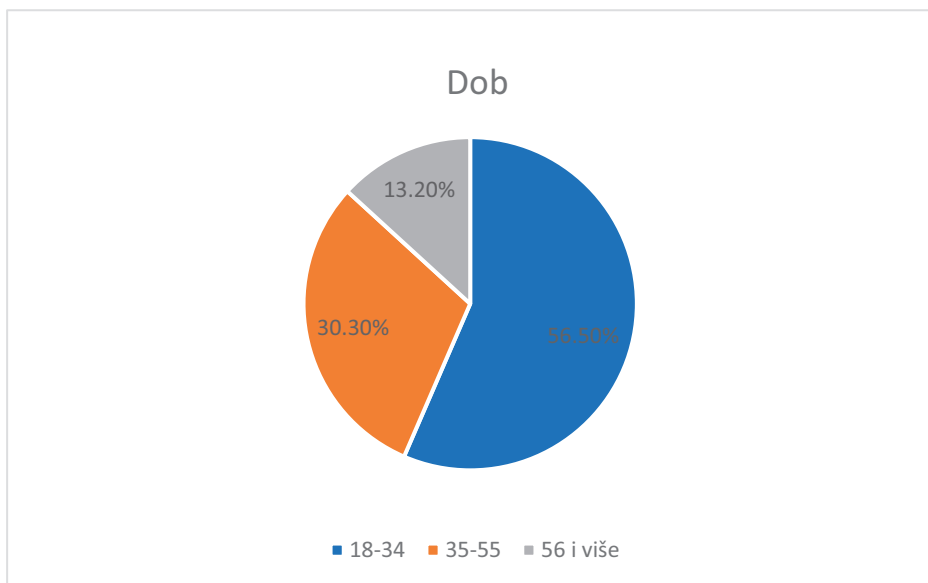
Anketna pitanja pripremljena su na temelju relevantne literature (Bol i sur., 2021; Amat i sur., 2020; Guglielmi i sur., 2020; Han i sur., 2021) i nisu istraživana do sada u BiH. Rezultati istraživanja iskazuju se u vidu sinteze empirijskih činjenica i prikazani su kroz tablice i grafikone. Prema prikupljenim podacima (N=803) u istraživanju je sudjelovalo 538 ispitanika iz FBiH i 273 ispitanika iz RS. U provedbi istraživanja korišteni su različiti socioekonomski pokazatelji kako bi se istražila značajnost razlika u

političkom povjerenju. Uključivanje pojedinačnih kontrola (dob, spol, obrazovanje, politički interes, zaraženost COVID-om) važno je iz više razloga.

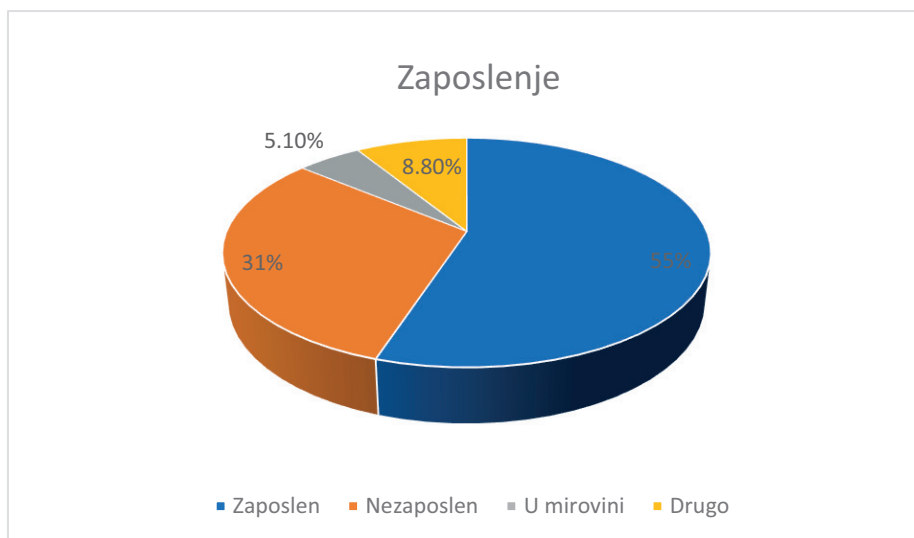
Izvor: istraživanje

Grafikon 1. Spol ispitanika

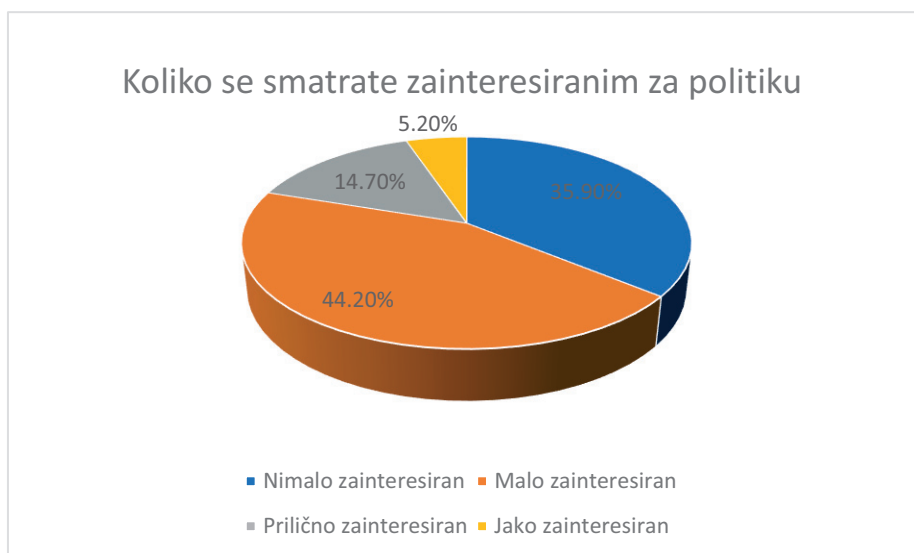
Izvor: istraživanje

Grafikon 2. Dob ispitanika

Izvor: istraživanje

Grafikon 3. Radni status ispitanika

Izvor: istraživanje

Grafikon 4. Zainteresiranost za politiku ispitanika

Individualne karakteristike, napose dob, promatrat će se kao varijabla izloženosti socijalizmu. Kod razlika s obzirom na dob treba voditi računa da je u sličnim istraživanjima (Bäck i Kestilä, 2009) dob negativno

povezana s političkim povjerenjem, odnosno da mladi ne vjeruju političkom establišmentu. Slična istraživanja drže ekonomske i socijalne mjere vlade za referentnu točku političkog povjerenja. Nadalje, politički interes i obrazovanje važni su prediktori povjerenja. Budući da se mali broj studija bavio vezom između povjerenja i javne zdravstvene zaštite (Kumlin, 2002), ili mjerenjem političkog povjerenja za vrijeme pandemije koronavirusa, za naše istraživanje važno je pozvati se i na studije povjerenja nakon raznih prirodnih katastrofa (Lazarev et al., 2014). Iste sugeriraju da katastrofe manjeg opsega više utječu na političko povjerenje od katastrofa štetnih za cijelo društvo. Pri tome su važni kontekstualni čimbenici poput medijske pokrivenosti i upravljanja katastrofama, dok studije o zdravstvenoj i socijalnoj skrbi u Švedskoj (Kumlin, 2002) pokazuju da je iskustvo nepravde u provedbi javne politike ključan umanjitelj povjerenja.

Kao uvertira u raspravu o rezultatima istraživanja, potreban je kratki presjek nošenja s krizom u višerazinskom sustavu kakav je bosanskohercegovački. Normativne manjkavosti došle su do izražaja već s početkom izbijanja pandemije koronavirusa u ožujku 2020. godine kada su entitetske vlade pokrenule neusklađene intervencije koje su se odnosile na mjere izbjegavanja te preventivno ponašanje. Na terenu je to značilo da susjedi, primjerice u općini Dobrinja u Sarajevu, zahvaljujući neusklađenim mjerama i međuentitetskoj liniji razgraničenja, žive pod različitim mjerama. Diferentne i konfuzne mjere u različitim dijelovima zemlje najlakše je prikazati kroz mjeru „zabrane javnog okupljanja“ koja je u Distriktu Brčko značila zabranu okupljanja tri i više osoba, u Hercegovačko-neretvanskoj županiji zabranu okupljanja više od pet osoba, dok je u Sarajevskoj županiji javno okupljanje pretpostavljalo više od 20 osoba.

Restriktivne mjere poput zabrane kretanja mlađima od 18 godina i starijima od 65 u FBiH ocijenjene su kao diskriminatorne pred procjenom ustavnosti. U drugom entitetu jezično i normativno nedorečene odluke, odnosno naredbe o „zabrani izazivanja panike“ i „širenju lažnih informacija“ također su bile diskutabilne i podrazumijevale su široke diskrecijske ovlasti policije u kažnjavanju prekršitelja. Kako je patogen postajao intenzivniji tako su se intervencije mijenjale od uporabe meke moći do uporabe sile, kao što su policijski sat i obavezne karantene, te

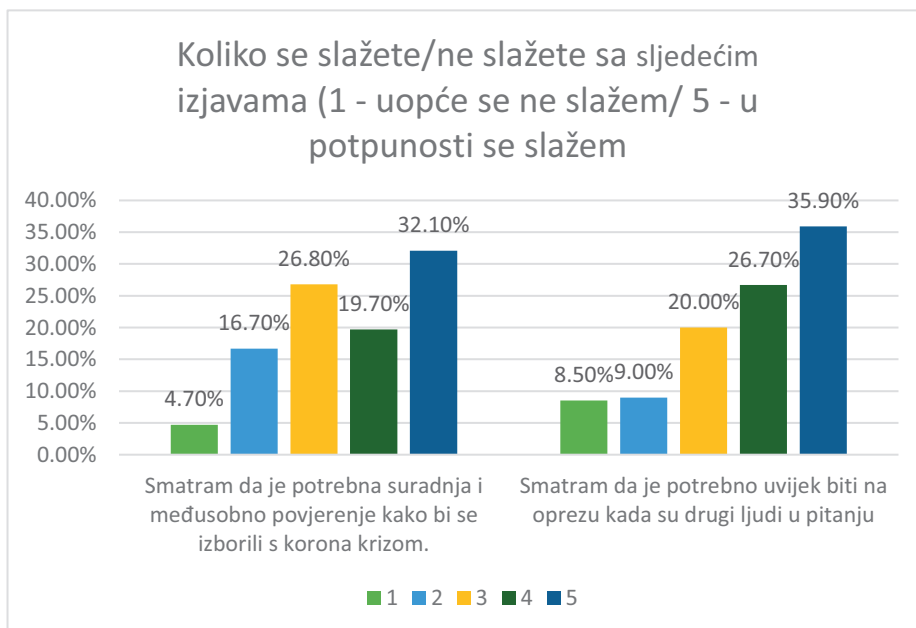
zabrane kretanja stanovništva između županija i zabrane napuštanja mjesta prebivališta. Atak na slobodu kretanja pretvorio se u živo političko pitanje kad je republička policija najavila dodatnu kontrolu međuentitetskih granica i koristila virus za daljnje jačanje i emancipaciju manjeg entiteta. Ključnu polemiku u FBiH izazvali su Stožeri civilne zaštite koji su djelovali bez ikakve koordinacije, a to tehničko tijelo centraliziralo je višerazinski sustav vlasti. Njihova isturena uloga gradila se preko svakodnevnog izvještavanja o opasnostima koronavirusa i zaštitom od istoga putem medija, a izbacivanjem ministra zdravstva iz Kriznog stožera FBiH koji je preuzeo prostu statističku ulogu Federalna uprava civilne zaštite (FUCZ) imala je stvarnu moć i apsolutnu vlast u Federaciji. Brojne afere kao nanizana stanja diskreditirale su je te se, bez rezervi povjerenja, donošenje i implementiranje mjera koje je podrazumijevalo pojačan nadzor stanovništva kao i motiviranje i uvjeravanje građana da se povinuju mjerama i preporukama činilo nemogućim.⁵⁶ Politizacijom i kompromitacijom službi kroz dva, odnosno tri, nesinkronizirana i paralelna sustava zaustavilo se na početnim restrikcijama i varijacijama na prvotne mjere.⁵⁷ Također, pri ovakvim tumačenjima treba imati na umu da države koje nemaju rezerve povjerenja iz prošlosti nisu sklone intervencionizmu. Budući da je riječ o patogenima koji su zarazni, a

⁵⁶ Krizni stožer Ministarstva zdravstva preuzeo je upravljanje krizom.

⁵⁷ U FBiH restrikcije su se odnosile na zabranu sportskih događaja i obustavu nastave na 15 dana (10. ožujka 2020. godine), 14-dnevnu izolaciju za sve građane koji ulaze u BiH, obavezu nošenja maski i zaštitnih rukavica, obustavu rada određenih gospodarskih djelatnosti, reorganizaciju radnog vremena prehrambenih lanaca, obustavu javnog prijevoza (17.-21. ožujka), zabranu kretanja mladim od 18 i starijim od 65 godina, obavezno socijalno distanciranje od 1,5 metara (20. ožujka) i na koncu zabranu kretanja u vremenskom intervalu od 20:00 do 5:00 (28. ožujka). U drugom valu, poštujući načelo subsidijarnosti, dan je veći raspon djelovanja županijama, uz federalne mjere obveznog nošenja maski i ograničavanja broja osoba koje se mogu okupljati u zatvorenim prostorima te regulaciju rada ugostiteljskih objekata. U RS restrikcije su podrazumijevale zatvaranje osnovnih, srednjih škola i visokoškolskih ustanova te zabranu svih javnih okupljanja do 30. ožujka (10. ožujka), nadzor osoba kojima je određena kućna izolacija, dvotjednu karantenu za pristigle iz inozemstva, policijski sat u razdoblju od 20:00 do 5:00, a osobama starijim od 65 godina potpunu zabranu napuštanja domova tijekom cijeloga dana „sve dok kriza ne prođe“ (21. ožujak). Slijedila je zabrana napuštanja prebivališta vikendom i blagdanima. U travnju su mjere ublažene te su osobe starije od 65 godine mogle napustiti svoje domove dva puta tjedno dok je policijski sat u oba entiteta ostao na snazi do svibnja 2020. godine. Slično kao i u FBiH, RS je u drugom valu širim brojem ljudi (50) definirala javna okupljanja, regulirala rad ugostiteljskih objekata te uvela drugačije modalitete održavanja nastave (skraćeni školski sat).

epidemija kao takva povezana s ponašanjem građana, povjerenje se čini nezaobilaznim istraživačkim elementom. Stoga se istraživački interes zaustavio na mjerenju međuljudskog i institucionalnog povjerenja kroz njihove već standardne mjere.

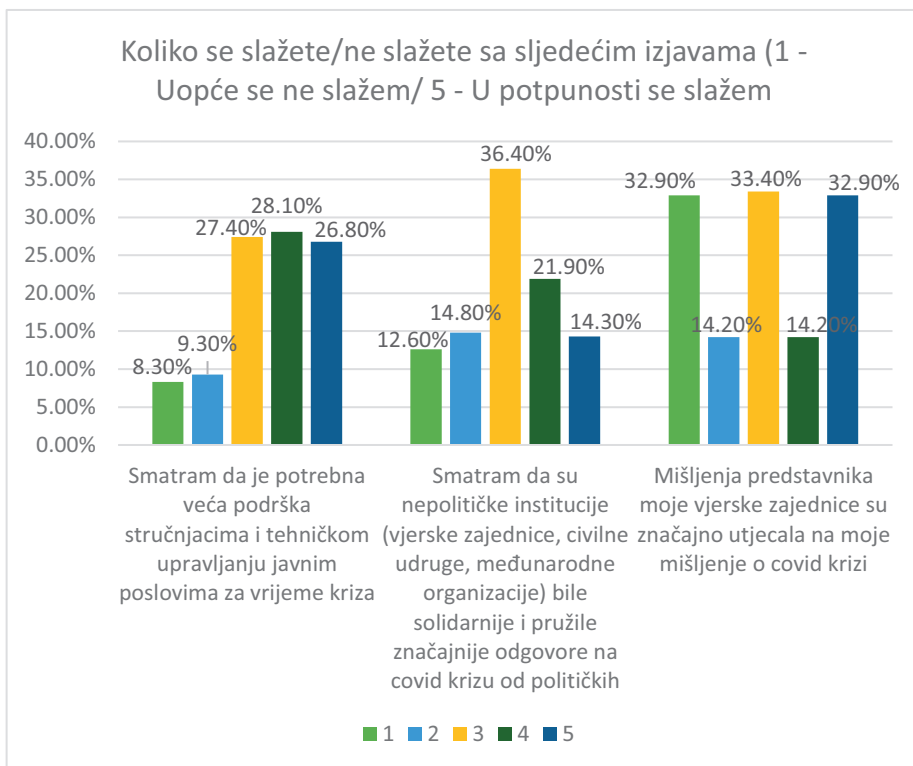
Utjecaj COVID-a na generalizirano socijalno povjerenje mjerio se tvrdnjom „Smatram da je uvijek potrebno biti na oprezu kada su drugi ljudi u pitanju“. Dok je u prethodno predstavljenom istraživanju (Šalaj, 2009) svega 16% ispitanika smatralo da se većini ljudi može vjerovati, konstruirana skala Likertova tipa pokazala je slične rezultate povjerenja i za vrijeme koronavirusa. Budući da je već općeprihvaćena teza da je riječ o „društvu nepovjerenja“, rezultati ranijih istraživanja (Kawachi, i sur. 2008) impliciraju da će pojedinci, kada imaju povjerenja u zajednicama nepovjerenja, platiti dodatnu „kaznu“. Negativan učinak prelijevanja napose je vidljiv u javnozdravstvenim pitanjima poput cijepljenja ili drugih mjera za vrijeme COVID krize koje pretpostavljaju problem kolektivnog djelovanja. Međutim, tvrdnja „Smatram da je potrebna suradnja i međusobno povjerenje kako bi se izborili s korona krizom“ ima sasvim drugačije prosječne ocjene.

Izvor: istraživanje

Grafikon 5. Generalizirano socijalno povjerenje

Ovo tvrdnje važne se iz više razloga. Početna je pretpostavka da bi socijalni kapital učinio efikasnijim političke i administrativne institucije. Međutim, postojeće horizontalne mreže povjerenja isprepletene su povezujućim povjerenjem (Šalaj, 2009) i na tu ključnu točku povjerenja oslanjaju se političke i administrativne institucije kao oblik vladavinske kompenzacije te jednostavno ne obavljaju svoj posao. Pokazalo se da politički akteri u BiH hotimično ili ne, znajući za značajnu akumulaciju horizontalnih mreža, zanemaruju institucionalni dio posla. Naime, ne isporučuju građanima očekivane javne politike niti snose odgovornost za njih, pri tome se oslanjajući da će građani nedostatak efikasnoga upravljanja kompenzirati socijalnim povjerenjem na horizontalnoj razini. Već spomenuta teza da je socijalno povjerenje kompenzacija odsustva političkoga istražuje se kroz oslanjanje građana na stručnjake, mreže i udruživanja ispod političke razine u izvanrednim situacijama.

Izvor: istraživanje

Grafikon 6. Stavovi ispitanika o tehničkom upravljanju i nepolitičkim institucijama

Rezultati ispitivanja stavova o tehničkom upravljanju i nepolitičkim institucijama pokazuju da su ispitanici neodlučni po pitanju uloge nepolitičkih institucija, ali je natpolovična većina njih uglavnom ili potpuno sigurna u tvrdnju da je potrebna veća podrška stručnjacima i tehničkom upravljanju javnim poslovima za vrijeme kriza. COVID kriza etablirala se kao dobar poligon za tehnokratski zaokret diljem Europe. Ideološka i stranačka reprezentacija neartikulirano odgovara na velika zdravstvena pitanja, a upute koje će razumjeti veći dio stanovništva predispozicije su za izgradnju povjerenja. Borba između političkog i stručnog upravljanja mobilizirala je populiste koji su znanstvene tvrdnje predstavljali kao obmane. Ono što je ovdje potrebno podcrtati jest da ni stožeri civilne zaštite nisu dali značajniji prostor znanstvenoj ekspertizi, iako povjerenje u znanstvenike i stručnjake ne jenjava. Ova sažeta tvrdnja „stručnjaci, a ne političari“ istražuje se kroz prizmu moderirajuće uloge političkih informacija.

Čak 40% ispitanika mišljenja je da nije uopće ili uglavnom dovoljno informirana o COVID-u, 31,3% je neodlučno, a svega 10,8% ispitanika se u potpunosti slaže s navedenom tvrdnjom. Ako se ova čestica poveže s percepcijom povjerenja u medije, utvrđeno je ogromno nepovjerenje javnosti. Od svih institucija i tijela u državi, ispitanici su najučestalije naznačili medije kao one kojima najmanje vjeruju. Gotovo polovica ispitanika (45,70%) složila se s tvrdnjom da uopće ne vjeruju onome što pročitaju, vide ili čuju u medijima, a dodatnih 18,8% donekle ne vjeruju. Još je porazniji podatak da samo 2,5% ispitanika u potpunosti vjeruje, a samo 7% donekle vjeruje medijima. Dakle, manje od 10% ispitanika imaju povjerenja u institucije koje su najbitnije za informiranje i edukaciju građana, pogotovo u slučaju zdravstvenih kriza.

Rezultati ranijih istraživanja⁵⁸ pokazuju slično nepovjerenje, uz napomenu da je stav ispitanika prema medijima čak značajno oštriji, što se može objasniti i razočaranjem s načinom izvještavanja za vrijeme COVID krize.

⁵⁸ Rezultati ankete objavljene 2021. godine već su pokazivali oštru polarizaciju javnosti u BiH po pitanju povjerenja u medije: polovica ispitanika utvrdila je da ne vjeruje medijima, dok ih je gotovo jednak broj tvrdio da vjeruje (omjer 49% prema 47% u korist nepovjerenja) (Sokol, 2021: 75). Tada se kao jedan od glavnih razloga nepovjerenja istaknula percepcija da pojedini mediji djeluju pod političkim utjecajem (59% je tako mislilo) i da šire dezinformacije (50% je bilo takvog mišljenja). Osim toga, više od dvije

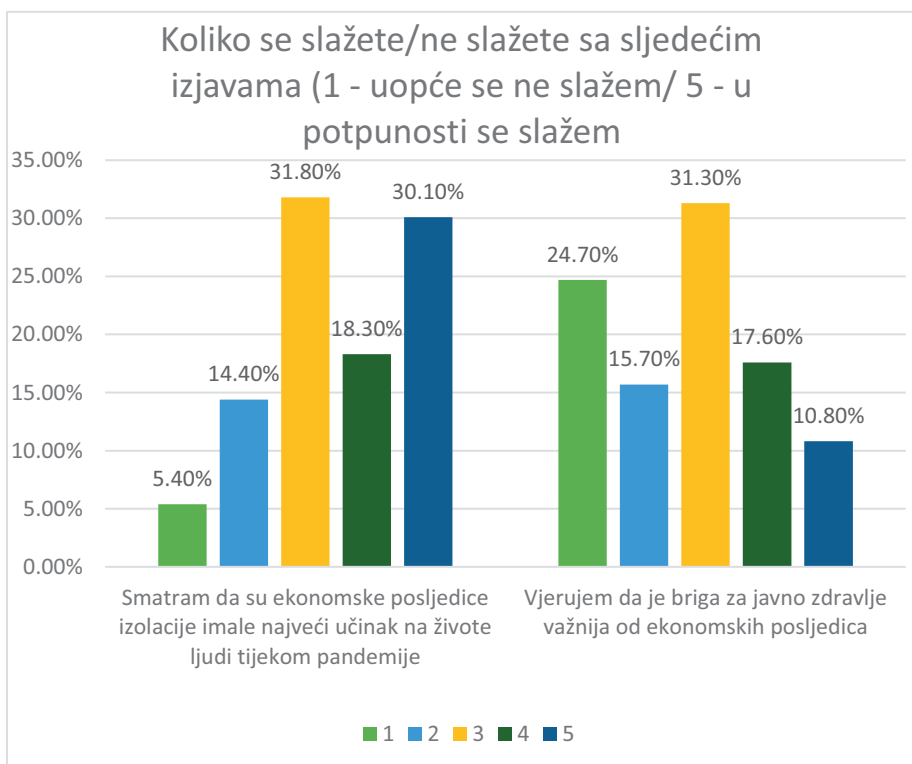
Bitno je naglasiti da većina ljudi u većini zemalja iskazuje nepovjerenje, čak i prijezir, prema masovnim medijima. Istraživanja pokazuju da većina ljudi smatra da su vijesti pristrane i omalovažavajuće, dosadne i depresivne, pretjerano negativne i pretjerano komplicirane. Zašto novinarstvo stvara takav animozitet među ljudima (Lewis, 2019: 44)? Opisujući stanje stvari u SAD-u, novinarski veteran James Fallows primijetio je kako Amerikanci nikada nisu istinski voljeli svoje medije. Međutim, tijekom posljednjeg desetljeća njihov prijezir prema medijima dosegao je nove razine. Amerikanci su vjerovali i vjeruju da su mediji postali previše arogantni, cinični, željni skandala i općenito destruktivni. Naravno, postoje i drugi ogromni izazovi s kojima se današnje novinarstvo suočava, svaki sa svojim složenim skupom uzroka i posljedica, npr. masovna erozija prihoda od oglašavanja, prepuštanje kontrole nad objavljivanjem tehnološkim platformama, smanjenje resursa za izvještavanje na lokalnoj razini i sveukupno slabljenje novinarske snage protiv političara, korporacija i drugih moćnih aktera (Lewis, 2019: 44). Takav je stav relevantnih autora o povjerenju američke javnosti u SAD-u, a može se argumentirati da je slično, ako ne i lošije, stanje u BiH u kontekstu odnosa javnosti, medija i političke elite. U ovom dijelu jasno se vidi da je povjerenje u medije značajno opalo uslijed izvještavanja medija o COVID krizi, čime je povjerenje bosanskohercegovačke javnosti u masovne medije dotaknulo novo dno.

Ovi rezultati važni su iz više razloga. Mediji naime oblikuju javno mnijenje uokvirivanjem događaja u vijestima. Uokvirivanje se karakterizira kao „esencija formiranja javnog mnijenja“ (Chong, 1993: 869), a Tewksbury i Scheufele su iznijeli zanimljivu usporedbu između novinara i umjetnika. Naime, umjetnici znaju da okvir slike utječe na prezentaciju slike. Zbog toga „umjetnici paze kako prezentiraju svoj rad, te biraju okvir za koji smatraju da će pomoći promatraču da vidi sliku na pravi način. Slično čine novinari birajući riječi koje imaju moć utjecaja na način kojim čitateljstvo interpretira i evaluira razne teme“ (Tewksbury–Scheufele, 2009: 17).

petine istaknulo je da ne vjeruje pojedinim medijima, jer vjeruju da šire propagandu (41%), mržnju (30%) te da promiču interese ekonomski moćnih ljudi i poduzeća (29%). Ostali razlozi nepovjerenja su bili ti što novinari i urednici ne poštuju profesionalnu etiku i da mediji ne služe javnom interesu (21%). Takvi stavovi bili su prisutni podjednako među različitim dobnim skupinama i razinama obrazovanja (Sokol, 2021).

Poanta je da ti okviri u vijestima mogu utjecati na interpretaciju i evaluaciju tema i događaja.

U slučaju COVID krize dominirao je okvir opasnosti, a zatim okviri o odgovornosti koji prezentiraju određenu temu ili problem tako da odgovornost za njegov uzrok ili obavezu njegova rješavanja pripisuju vladi, pojedincu ili nekoj skupini. Treba spomenuti i okvir koji ističe konflikt te, naglašava sukob između pojedinaca, institucija i skupina kako bi privukao pozornost publike. Primjeri za odgovornost su slučaj Zlatna malina, a za konflikt sve prepirke vladajućih oko uvođenja ili neuvođenja mjera. Argument ove studije je da je okvir ekonomskih posljedica zanemaren, kao i mišljenje stručnjaka. Inače, taj okvir podrazumijeva događaj ili vijest koja utječe na financijsku situaciju države, organizacije ili osobe (Grbeša, 2011). U slučaju COVID krize zanemario se, kao i u većini svijeta, i čini se da se sad takav tretman ekonomskih tema i posljedica vratio u obliku nezadovoljnih i ekonomski oštećenih građana.

Izvor: istraživanje

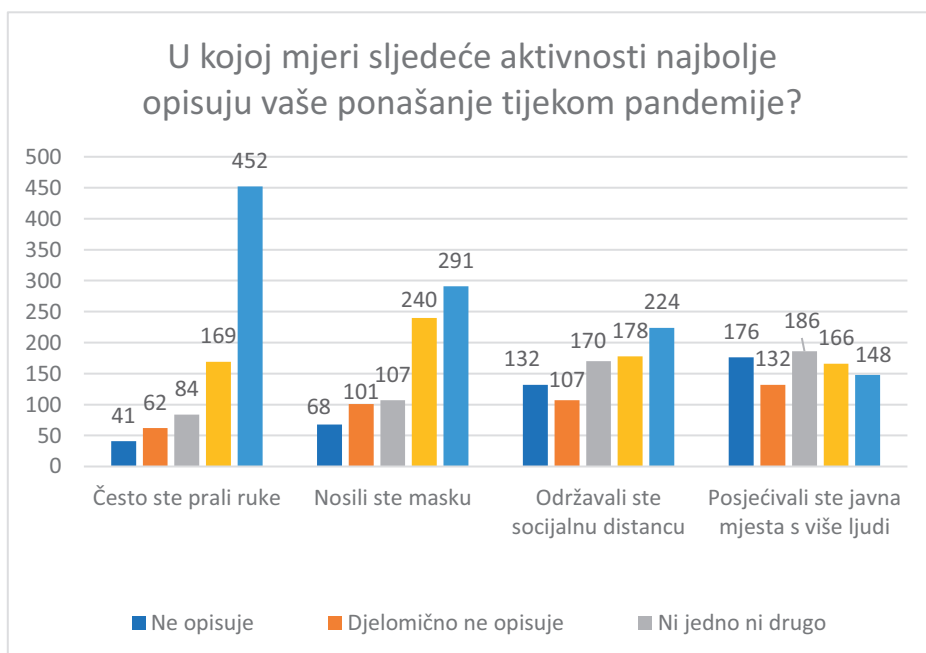
Grafikon 7: Mišljenje ispitanika o ekonomskim posljedicama pandemije

Veoma zanimljivi i indikativni rezultati tiču se stava ispitanika o ekonomskim posljedicama izolacije uslijed krize. Gotovo trećina ispitanika (30,10%) u potpunosti se slaže s tvrdnjom da su ekonomske posljedice izolacije imale najveći učinak na živote ljudi tijekom pandemije. Gotovo petina ispitanika (18,80%) se donekle slaže s tom tvrdnjom, što znači da gotovo polovica ispitanika najvažnijim smatra ekonomske posljedice krize. Za bolju ilustraciju važno je spomenuti da se samo 5,40% ispitanika uopće ne slaže da su ekonomske posljedice imale najveći učinak na život običnih ljudi u BiH. Podaci pogotovo dolaze do izražaja ako se usporede sa stavom ispitanika o odnosu javnog zdravlja i ekonomskog prosperiteta s obzirom na to da se samo 10% u potpunosti složilo s tvrdnjom da je briga za javno zdravlje važnija od ekonomskih posljedica. Ovi podaci zorno pokazuju neku vrstu frustriranosti javnosti s pretjeranom pažnjom posvećenom COVID krizi u zadnje dvije godine.

Postoji više mogućih razloga zašto su ispitanici sad više zabrinuti ekonomskom situacijom negoli javnim zdravljem. Jedan je prolazak stanja početnog šoka, kad se nije znalo kakve će posljedice ostaviti pandemija na zdravlje stanovništva. Drugi se tiče prirodnog procesa smanjenja zdravstvenog učinka samog virusa. Treći je jednostavno otrježnjenje i shvaćanje da su restrikcije razorno djelovale na mnoge sektore gospodarstva, ne samo u BiH i Europi nego u cijelom svijetu. Razloga ima mnogo, ali ovdje bi se osvrnuli na jedan koji je povezan s prethodnim dijelom istraživanja, a tiče se povjerenja prema medijima. Naime, zaključeno je da je povjerenje javnosti u medije doživjelo značajan pad. Već smo spomenuli da se u medijima većinom isticala opasnost samog virusa, dok se drugim relevantnim temama poput ekonomskih posljedica virusa posvećivalo manje pažnje. Ekonomski učinak pandemije, prema istraživanjima, nije bio u fokusu izvještavanja masovnih medija.

Naime, „masovni mediji usmjeravaju našu pažnju na mali broj tema i događaja koji se nalaze u osvijetljenom prostoru javnosti“ (Russ-Mohl, 2005: 15). Osnovni princip teorije je da „istaknutost elemenata u vijestima utječe na istaknutost tih elemenata u javnosti“ (Carrol-McCombs, 2003: 36), tj. postoji pozitivna korelacija između pridavanja značaja temi u medijima i reakcije na tu temu u javnosti. Taj se isti princip nalazi i u vijestima o ekonomiji, gospodarstvu, ekologiji, sportu i politici. Dakle, argument je da je pitanje ekonomskih učinaka mjera izolacije i zatvaranja bilo zanemareno na početku pandemije.

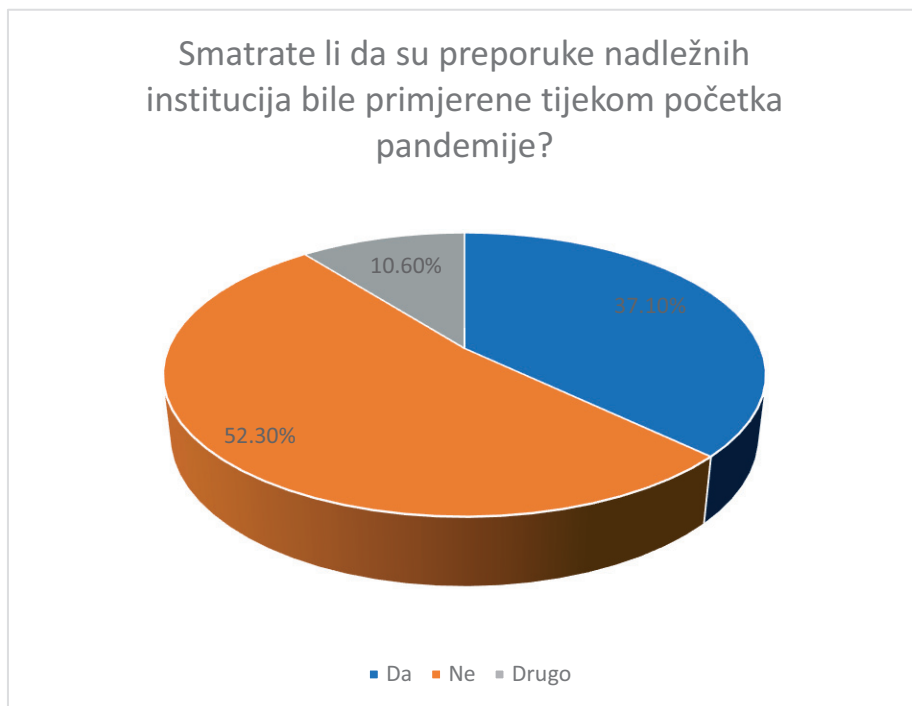
Nadalje, politika uokvirivanja jačala je autoritarni zaokret i favorizirala nametanja i kazne. Odgovori entitetskih vlada na COVID krizu zahtijevali su još od ratnog stanja, neviđene političke intervencije. Vrlo zarazna priroda virusa implicirala je socijalno distanciranje. Također je pretpostavljala suradnju građana i određenu razinu altruizma, odnosno visoko društveno povjerenje. Borba protiv COVID-a imala je i izravan utjecaj na pojedinačnu dobit građana. Uzevši u obzir sve navedeno, a računajući na nisko premošćujuće povjerenje, mjere distanciranja postizale su se prisilom nad onima koji se ne povinuju. Zajedno s ostalim restriktivnim mjerama, probudile su nove demokratske dileme i ograničavanja građanskih sloboda. U nastavku se analiziraju stavovi ispitanika o restriktivnim mjerama i pridržavanje istih. Rezultati pokazuju da su ispitanici skloniji podržati restriktivne mjere i autoritet nego suradnju i povjerenje. Uzimajući u obzir niske razine institucionalnog povjerenja, postavlja se pitanje možemo li obrnuti tezu „paradoksa povjerenja“ - što građani imaju manje povjerenje u institucije to poduzimaju više individualnih radnji za izbjegavanje zaraze?⁵⁹

Izvor: istraživanje

Grafikon 8: Pridržavanje pandemijskih mjera

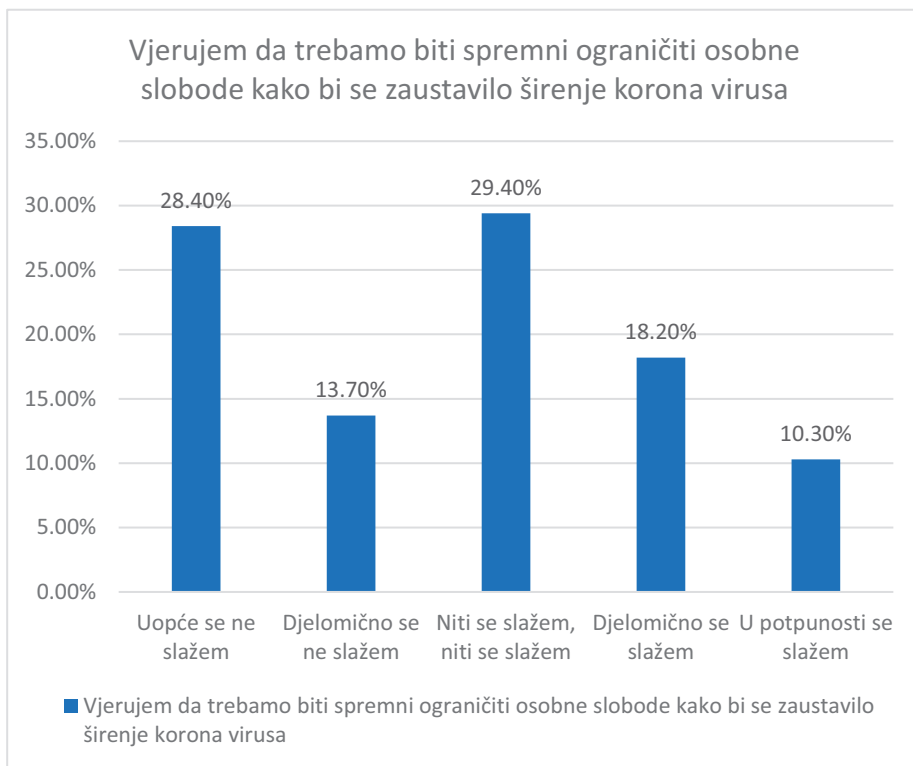
⁵⁹ Guglielmi (2020) paradoks povjerenja pretpostavlja kao veće povjerenje u institucije koje je negativno povezano s pridržavanjem preventivnih mjera i slabo povezano sa spremnošću na ograničavanje osobnih sloboda kako bi se spriječilo širenje korona virusa.

Izvor: istraživanje

Grafikon 9 : Stavovi ispitanika o primjerenosti mjera tijekom početka pandemije

Teorijski okvir rada pokazao je da „građani s visokom razinom političkog povjerenja spremniji su dodijeliti javne resurse ciljevima politike i vjerojatnije je da će podržati djelovanje vlade za postizanje tih ciljeva“ (Chanley i dr., 2000, prema: Marien i Hooghe, 2011: 270). I na ovom mjestu BiH predstavlja teorijsku iznimku. Naime, građani BiH iskazuju visoku stopu „političke tolerancije“ na nepopularne i restriktivne odluke unatoč niskom političkom povjerenju i neslaganju s istima. Polovina ispitanika koja smatra da preporuke nadležnih institucija nisu bile primjerene tijekom početka pandemije otvara pitanje zašto takva situacija kod građana ne izaziva efektivne oblike protesta ili otpora, nego tek akumulaciju beznađa koja se kanalizira u „kavansku politiku“ i izljeve nezadovoljstva unutar anonimnosti privatne i online javne sfere?

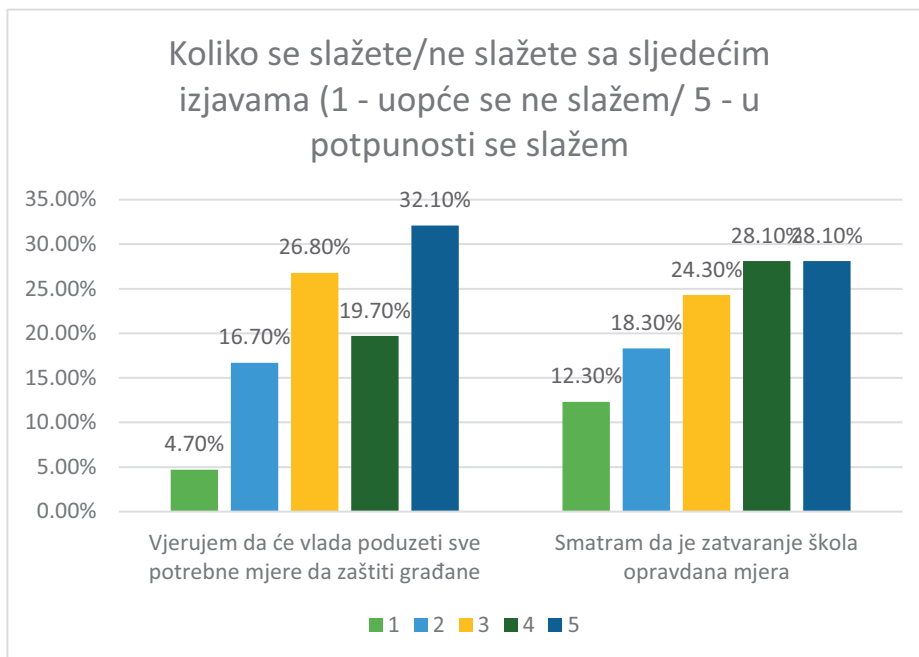

Izvor: istraživanje

Grafikon 10: Stavovi ispitanika o ograničavanju osobnih sloboda

I dok se ispitanici uglavnom pridržavaju propisanih mjera pa i kad se s njima ne slažu, tvrdnja „Vjerujem da trebamo biti spremni ograničiti osobne slobode kako bi se zaustavilo širenje korona virusa“, koja nema potporu ispitanika, dokazuje da su skloniji pridržavanju mjera i naredbi, nego povjerenju. „Paradoks povjerenja“ ostaje dakle djelomično potvrđena hipoteza. Ovakav rezultat može se tumačiti i da, kada je riječ o osobnim slobodama, one podrazumijevaju proporcionalan nadzor. Preciznije, nadzor građana proporcionalan pojačanom nadzoru vlade. Budući da nisu postojali mehanizmi nadzora nad vladom/institucijama upravljanja krizom, ispitanici nisu bili spremni ograničiti osobne slobode u korist zaustavljanja širenja korona virusa.

Pretpostavilo se da će odgovori na česticu „Vjerujem da će vlada poduzeti sve potrebne mjere da zaštiti građane“, govoriti tome u prilog, no tvrdnja s kojom se polovina ispitanika složila iznenađujuća je.

Izvor: istraživanje

Grafikon 11 : Povjerenje ispitanika u vladine mjere

Posebno jer je povjerenje u BiH izigrano. Vlast koja ima privatne zabave dok su ljudi bili u izolaciji, respiratori iz poljoprivrednih dobara te zaštitna medicinska oprema iz drvne radinosti⁶⁰ nisu opravdali takav postotak. Kleptokratski sustav ugrozio je vlastiti sustav zdravstvene zaštite, a izbor vlastitih kratkoročnih interesa legitimiralo izbor vlastitog nad općim dobrom kod ispitanika. Pretpostavka je bila da su vlasti time dodatno potkopale povjerenje i vjerodostojnost preporuka i naredbi. Da bi se razumjeli ovi rezultati potrebno se vratiti na predviđanja s početka studije – korupcija je sustavni problem političke sfere na koji su građani letargični i indolentni. Korupcija kao varijabla je uglavljena u fiksni dio percepcije političkoga povjerenja. S druge strane, moguće razumijevanje ovih rezultata je i da su mjere, s obzirom da su prepisivane od susjednih zemalja, uživaju veće rezerve povjerenja.

⁶⁰ Prva zabilježena koruptivna afera bila je nabavka 150 tisuća testova iz Turske. Direktor FUCZ Fahrudin Solak odbijao je informirati javnost o cijeni, proizvođaču i dobavljaču. Zahvaljujući novinarima utvrđeno je da je nabavljač tvrtka Cubicus iz Sarajeva, specijalizirana za restauraciju namještaja. U RS je pokretna bolnica nabavljena po hitnom postupku preko tvrtke Global Balkan koja se ne bavi nabavom medicinske opreme.

Uzimajući u obzir isti princip „uglavljenosti“ čini se zanimljivim istraživati percepciju uloge vlade u državama koje su iskusile socijalizam. Istraživanja pokazuju da su ljudi koji imaju iskustvo socijalizma skloniji poduprijeti državnu intervenciju (Alesina, Fuchs-Schündeln, 2007). U prilog tezi govori i koncept međugeneracijskih razlika. U istraživanju pak nije potvrđena statistički značajna korelacija/povezanost između dobi i stava prema uvođenju snažnijeg (autoritarnijeg) vodstva koje je spremno da nametne mjere ($\rho = 0.01$, $p = .983$; $p > 0.05$ nije značajna). Uz izostanak značajnijih statističkih razlika u ovom korelacijskom testu, izostala je i suglasnost oko potrebe za snažnim (autoritarnijim) vodstvom (Grafikon 13).. Zabrinjavajući su podaci da čak 44% ispitanika smatra da postoji potreba za autoritarnijim vodstvom spremnim da nametne mjere za vrijeme pandemije, dok 48,4% ispitanih nije tog stava.

Na tragu autokratskog zaokreta su i odgovori na pitanje „Smatrate li da se demokratski režimi uspješnije nose s krizama od autoritarnih?“ koje se analiziralo s obzirom na dob, obrazovanje, oboljele od COVID-a i radni status.

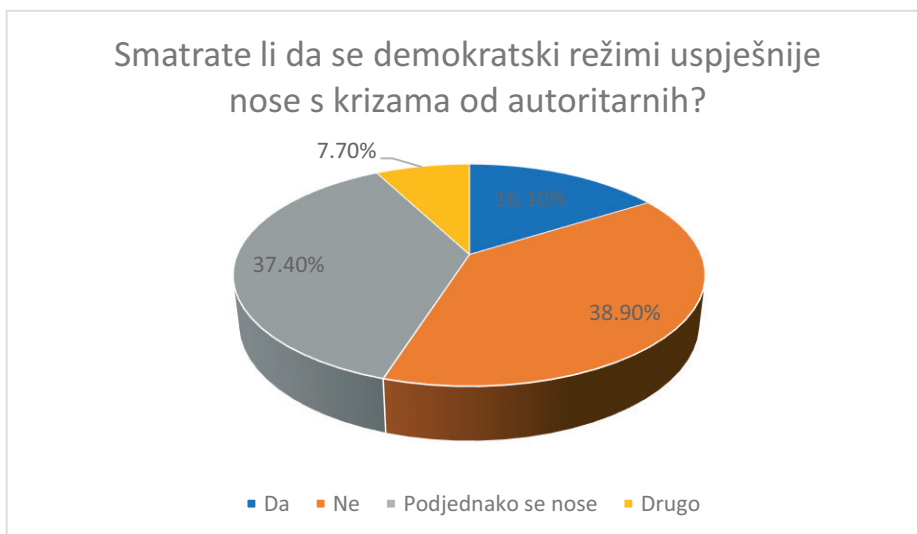
Tablica 2: Demokratske preferencije s obzirom na dob, obrazovanje, izloženost koronavirusu i zaposlenje

		Dob	Obrazovanje	Jeste li bili zaraženi COVID-19?	Zaposlenje
Smatrate li da se demokratski režimi uspješnije nose s krizama od autoritarnih?	Correlation Coefficient	-.064	-.028	-.028	-.030
	Sig. (2-tailed)	.084	.455	.444	.424
	N	740	726	740	701

Izvor: istraživanje

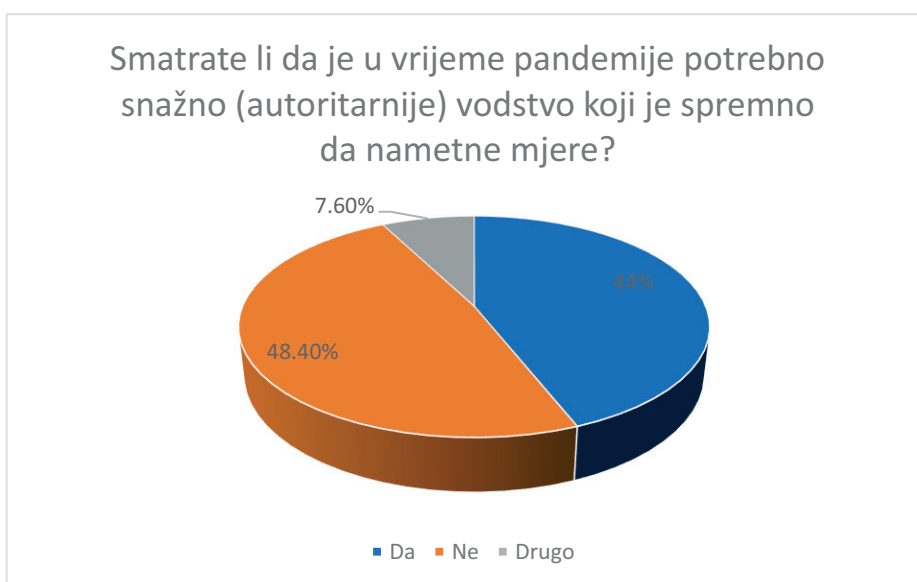
Ni kod ovog pitanja nije utvrđena statistički značajna razlika između stava prema uspješnosti nošenja s krizama demokratskih režima s obzirom na dob ($\rho = -.064$, $p = .084$; $p > 0.05$ nije značajna), obrazovanje ($\rho = -.028$, $p = .455$; $p > 0.05$ nije značajna), zaraženost COVID-19 ($\rho = -.028$, $p = .444$; $p > 0.05$ nije značajna) i radni status ($\rho = -.030$, $p = .424$; $p > 0.05$ nije značajna). Međutim, i ovdje je upadljiv postotak od 39% ispitanika koji smatraju da se autoritarni režimi bolje nose s krizama od demokratskih. Samo 16% ispitanika

odgovorilo je u korist demokratskih režima. Ova negativno ažurirana uvjerenja o demokraciji, čak i ako su kratkoročna, mogu se pokazati kao *prozor prilike* za autoritarne *policy* poduzetnike i institucije.

Izvor: istraživanje

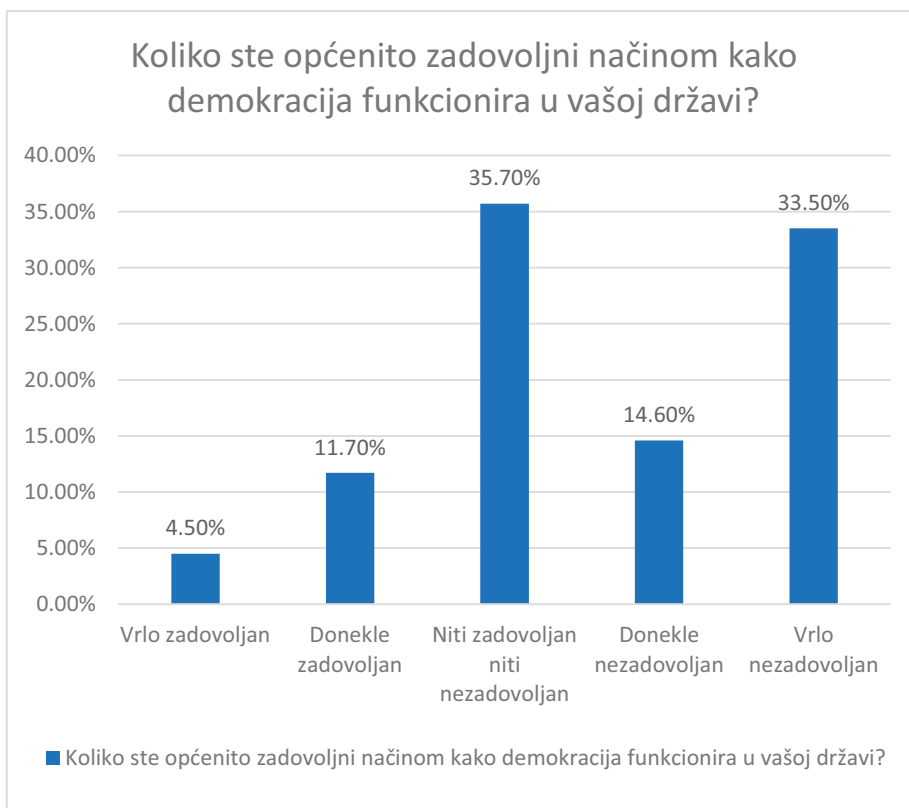
Grafikon 12: Stavovi ispitanika o uspješnosti nošenja s krizom demokratskih i autoritarnih režima

Izvor: istraživanje

Grafikon 13: Mišljenje ispitanika o potrebi autoritarnijeg vodstva spremnog da nametne mjere

Ispitanici su s prethodnim odgovorima pokazali da nemaju povjerenja u demokraciju kao sustav koji će uspješno odgovoriti na COVID krizu i rezultati su uistinu alarmantni ako se promatraju iz perspektive politološke teorije. Posebno za mlade demokracije koje inzistiraju za određenim vremenskim kontinuitetom podrške demokraciji. Podrška demokraciji kao sustavu se nastavlja analizirati pitanjem kako su ispitanici općenito zadovoljni načinom kako demokracija funkcionira u državi. Svoje su stavove mogli izraziti u intervalu od 1 - vrlo zadovoljan do 5 - vrlo nezadovoljan. Dok je svega 4,5% ispitanika vrlo zadovoljno načinom na koji demokracija funkcionira u državi, njih 33,5% vrlo je nezadovoljno. Posebno je indikativan postotak onih koji su vrlo zadovoljni jer oni predstavljaju „rezerve demokratske legitimnosti“ i „branu od nedemokratskih tendencija“ (Šalaj, 2009: 47).

Izvor: Istraživanje

Grafikon 14 : Zadovoljstvo ispitanika načinom kako demokracija funkcionira u državi

U daljnjoj se razradi istražuje se općenita potpora demokraciji s obzirom na stupanj obrazovanja ispitanika. Odnos se istražuje povezujući stupanj obrazovanja i političkog interesa. Na koncu se analizira povezanost između interesa za politiku i načina kako funkcionira demokracija.

Kovarijantnim testovima utvrđena je značajna pozitivna povezanost između stupnja obrazovanja i interesa za politiku ($\rho = .174$, $p = .000$; $p < 0.01$ značajna) - kao što se moglo pretpostaviti obrazovaniji sudionici pokazuju veći interes za politiku. Utvrđena je i značajna pozitivna povezanost između stupnja obrazovanja i zadovoljstva načinom kako funkcionira demokracija ($\rho = .150$, $p = .000$; $p < 0.01$ značajna), odnosno što su sudionici više obrazovani, proporcionalno raste opća potpora demokraciji. S druge strane, nije utvrđena značajna povezanost između interesa za politiku i zadovoljstva načinom kako funkcionira demokracija ($\rho = .018$, $p = .967$; $p > 0.05$ nije značajna). Premda, kad se govori o zainteresiranim za politiku, prediktorima zadovoljstva politikom i ključnim participantima, omjeri su poražavajući. Svega 5,20% građana se smatra jako zainteresiranim za politiku, a 14,70% prilično zainteresiranim nasuprot 44,20% ispitanika koji su malo zainteresirani, odnosno 35,90% onih koji nisu nimalo zainteresirani za politiku.

Bez obzira na rezultate posljednjeg mjerenja, problem bi bio spomenutu „novu paradigmu“ primijeniti na BiH, i ne samo to, bio bi to znak znanstvenoga amaterizma. Stvar je u tome da nisko povjerenje u nekim kontekstima ne mora imati ama baš nikakvu vezu s povećanjem „kritičkih građana“ i „institucionaliziranoga nezadovoljstva“. Dapače, mogu biti upravo staromodni simptom apsolutnoga defetizma i pasivnosti u odnosu na neefikasan ili nedemokratski sustav. Drugi je problem što takav kritički stav može biti odraz visoke razine političke kulture i visokih standarda postavljenih pred politički sustav i aktere, tj. odraz visokog socioekonomskoga stanja i ostvarivanja građanskih prava. Situacija u BiH ne odgovara niti jednom od dva tumačenja. U BiH ova odrednica (nisko političko povjerenje) definitivno preteže da ga se promatra kao iskaz nezadovoljstva funkcioniranjem sustava, a ne izrazom mase osviještenih kritičkih pojedinaca. Tome pridonosi i nepostojanje institucije izvanrednih izbora, čime se BiH ubacuje u

paradigmu schumpeterijanske demokracije kao redovite četverogodišnje cirkulacije elita bez ikakve potrebe i mogućnosti kontinuirane „građanske pozornosti“. Izbori su prepoznati kao ključni (često i jedni) oblik političke participacije.

Istraživanje je potvrdilo značajnu pozitivnu povezanost između glasanja na prošlim općim izborima (2018. godine) i interesa za politiku ($\rho = .271$, $p = .000$; $p < 0.01$ značajna). Pojednostavljeno, što su sudionici više zainteresirani za politiku više glasaju. Pitanje je hoće li na to kome će dati glas na predstojećim izborima utjecati njihovo mišljenje o tome kako su se političari na vlasti nosili s COVID krizom?

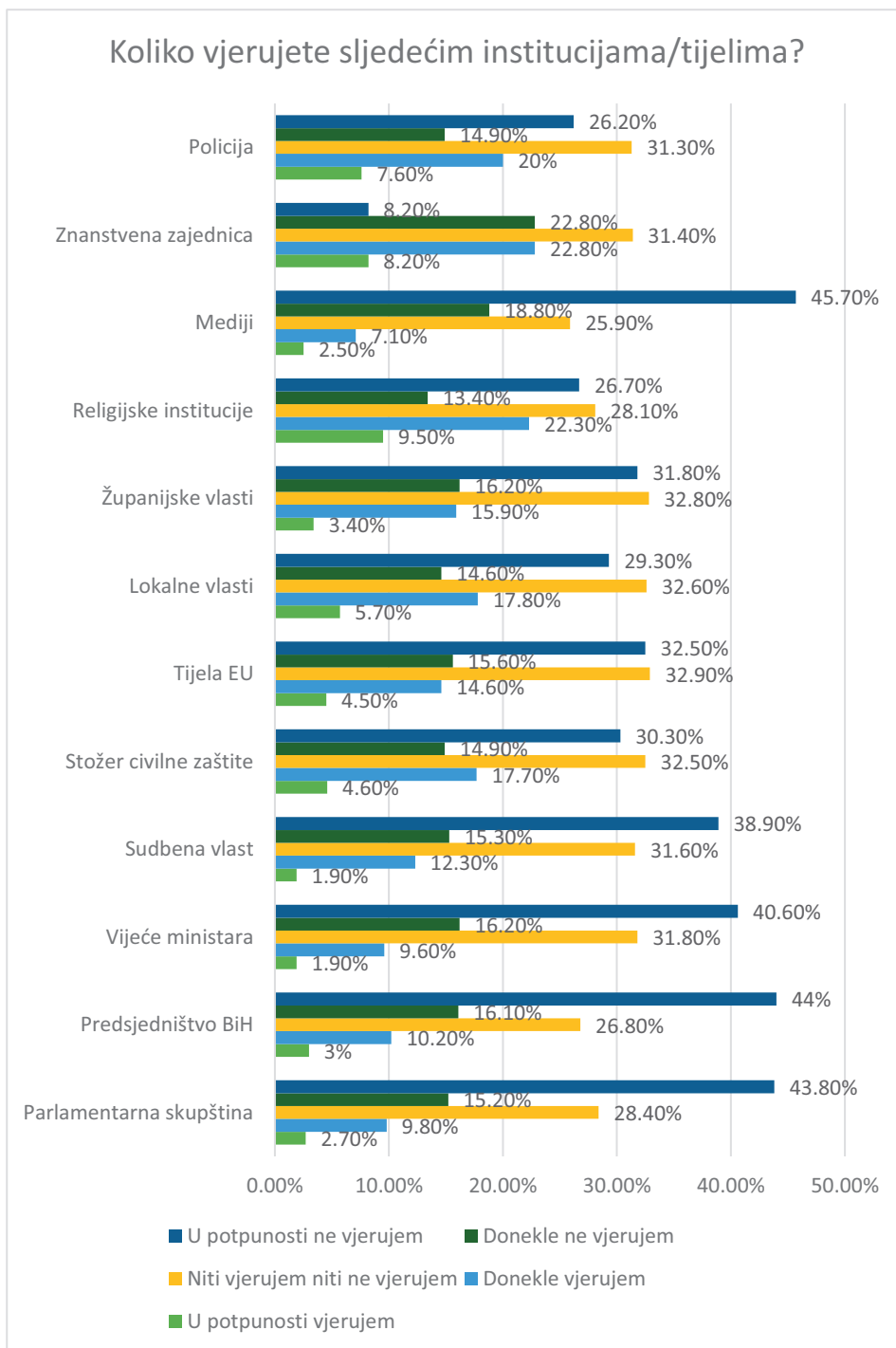
Tablica 3: Povezanost između namjere glasovanja s obzirom na ponašanje političara na vlasti za vrijeme COVID krize i interesa za politiku te izloženosti COVID-u

		Hoće li na to kome ćete dati glas na predstojećim izborima utjecati vaše mišljenje o tome kako su se političari na vlasti (dužnosnici) nosili s COVID krizom?	Koliko se smatrate zainteresiranim za politiku?	Jeste li bili zaraženi COVID-19?
Hoće li na to kome ćete dati glas na predstojećim izborima utjecati vaše mišljenje o tome kako su se političari na vlasti (dužnosnici) nosili s covid krizom?	Correlation Coefficient	1.000	.143**	.007
	Sig. (2-tailed)	.	.000	.845
	N	802	802	802

Izvor: istraživanje

Analizirajući Tablicu 3. utvrđena je značajna pozitivna povezanost između namjere glasovanja s obzirom na ponašanje političara na vlasti u nošenju s covid krizom i interesa za politiku ($\rho = .143$, $p = .000$; $p < 0.01$ značajna) - što su više zainteresirani za politiku to je više njihov stav povezan s namjerom o glasovanju. S druge strane, nije utvrđena značajna povezanost između namjere glasovanja s obzirom na ponašanje političara na vlasti u nošenju s COVID krizom i zaraženosti COVID-19 ($\rho = .007$, $p = .845$; $p > 0.05$ nije značajna). Rezultati potvrđuju tezu da protupandemijske mjere nisu stvorile dodatnu masu „kritičkih građana“, već potencirale neefikasnost sustava i na površinu izbacile generirano nezadovoljstvo građana koje svoje temelje ima u redovitom funkcioniranju sustava.

S obzirom da u istraživanju razlikujemo specifičnu i generaliziranu političku potporu, pored vrijednosti na kojima su političke institucije utemeljene, mjerit će se povjerenje u političke i društvene institucije.

Izvor: istraživanje

Grafikon 15: Političko povjerenje u institucije/tijela vlasti

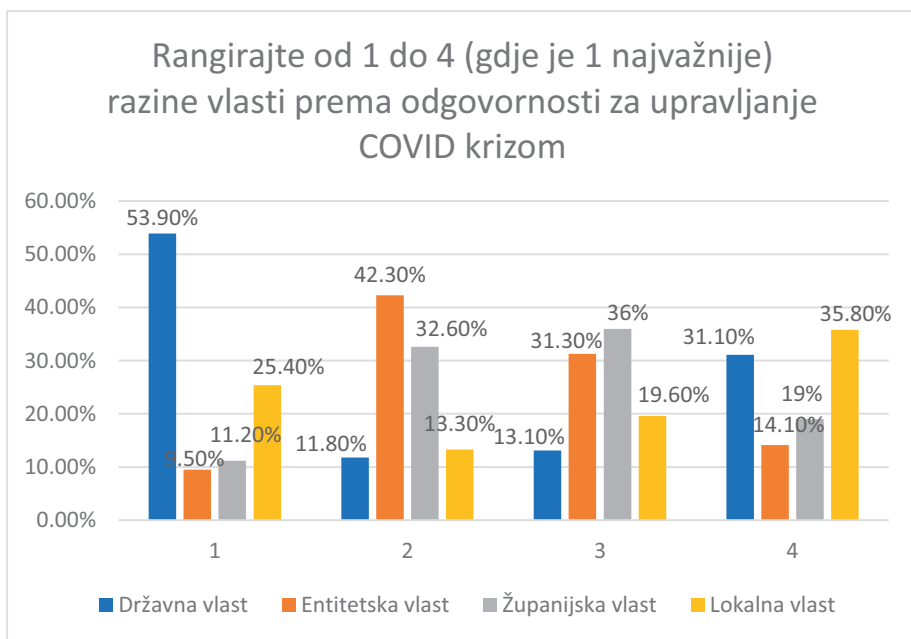
Iz ovako konstruiranog institucionalnog kišobrana prikazanog na Grafikonu 15., izdvajaju se indeksi institucionalnog povjerenja u policiju, zdravstvo i znanost te se uspoređuju se s povjerenjem u izabrane političke institucije/tijela. Ovdje odgovori nisu u koliziji s recentnim istraživanjima političkog povjerenja u europskim zemljama - povjerenje je značajno niže prema nositeljima vlasti, odnosno Parlamentarnoj skupštini, Predsjedništvu BiH i Vijeću ministara, nego prema javnim službama (policija, znanost, zdravstvo). Ovo povjerenje koje javnost može dati javnim službama koje bi trebale biti politički neutralne i nepristrane te jednako tretirati sve građane važan je kohezivni element (Newton, Stolle, Zmerli, 2018: 48). Potvrđene su i ranije prognoze da u BiH ne vrijedi teza da je „oblik institucionaliziranog nepovjerenja jedno je od obilježja moderne demokracije“ (Marien i Hooghe, 2011: 282). Kod polovine ispitanih COVID kriza nije imala utjecaja na povjerenje u institucije/tijela, dok se kod 38% njih povjerenje dodatno smanjilo (Grafikon 17). U prilog tvrdnji su i mjerenja međuovisnosti povjerenja u navedene institucije/tijela i oboljele od COVID-a gdje nije utvrđena značajnija statistička povezanost ($\rho = -.031$, $p = .381$; $p > 0.05$ nije značajna) kao ni između promjene povjerenja u institucije/tijela i radnog statusa sudionika ($\rho = -.024$, $p = .516$; $p > 0.05$ nije značajna).

Tablica 4: Povjerenje u navedene institucije/tijela tijekom pandemije odnosu na oboljele od COVID-a i radni status

		Generalno, Vaše povjerenje u navedene institucije/tijela tijekom pandemije se...	Zaposlenje	Jeste li bili zaraženi COVID-19?
Generalno, Vaše povjerenje u navedene institucije/tijela tijekom pandemije se...	Correlation Coefficient	1.000	-.024	-.031
	Sig. (2-tailed)	.	.516	.381
	N	802	761	802

Izvor: istraživanje

S obzirom na sljedeće pitanje gdje su ispitanici upisivali vlastite stavove prema kojim institucijama se povjerenje povećalo, odnosno smanjilo jasno je da je riječ o „heurističkom prečacu“ koji građanima kompleksni i dinamični svijet politike svodi na reducirane kategorije generičkih kalupa u koje svrstavaju aktere i institucije - najfrekventniji odgovor na pitanje prema kojim institucijama/tijelima se povjerenje smanjilo je „prema svima“. Dakle, prilikom procjene povjerenja ispitanici se oslanjaju na jedinstvenu političku kulturu koja obuhvaća cijeli sustav, a ne parcijalno dijelove (Hooghe, 2011: 274). Vrlo je izgledno da percepcija nepravednosti političkih procesa i kreiranja javnih politika više utječe na političko povjerenje negoli objektivni pokazatelji nefunkcionalnosti ili loših performansi vlasti. Rezultati prikazani na Grafikonu 16 govore tome u prilog: ispitanici državnu vlast smatraju najodgovornijom za upravljanje COVID krizom, iako upravljanje krizama kakva je ova na razini je nižih nivoa vlasti, prije svega entitetskih.

Izvor: istraživanje

Grafikon 16: Mišljenje ispitanika o odgovornim razinama vlasti za upravljanje COVID krizom

Zaključno, sistematsko političko nepovjerenje u BiH ne rezultira niti jednom radikalnom reperkusijom koju pronalazimo u literaturi: „U najekstremnijem slučaju, široko rasprostranjen nedostatak povjerenja u politički sustav u

mainstream kulturi može potaknuti javnu klimu koja olakšava rast protudržavnih pokreta i povremene ispade urbanog terorizma među manjinama“ (Norris, 1999: 262). U BiH se nezadovoljstvo samo povuče unutar postojećih sfera privatnosti ili civilnih organizacija, ne zadobiva političku artikulaciju – nema novih protestnih stranaka niti vlast gube oni koji su stvorili javne probleme (korupciju, nefunkcionalnost i sl.). Koliko god to paradoksalno zvuči, političko nepovjerenje u BiH u trenutnom je obliku zapravo nepolitička kategorija.

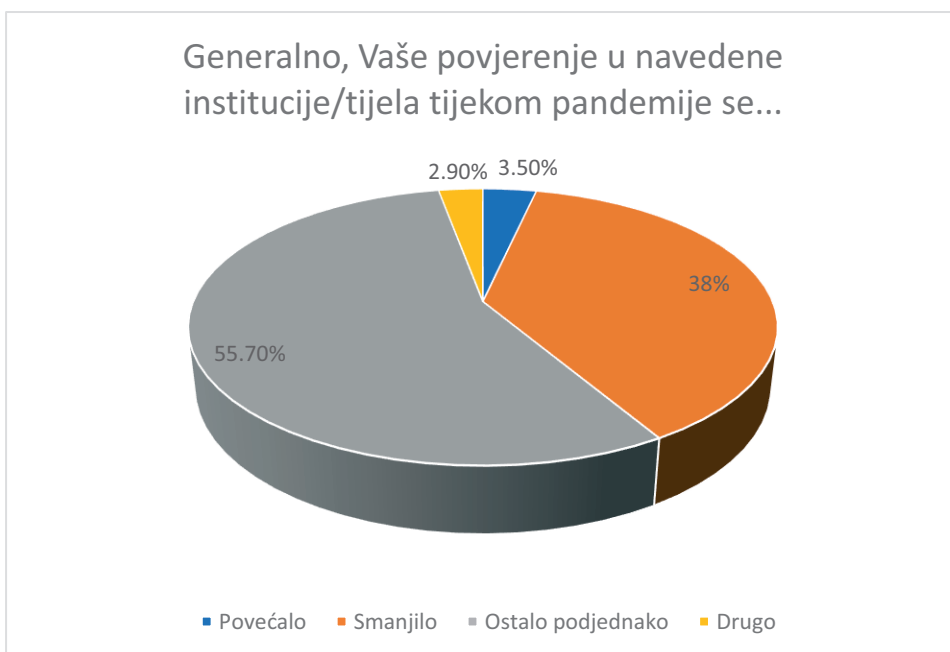
Pristupa se stoga istraživanju međusobne veze političkog povjerenja i povjerenja u demokraciju kao sustav vlasti te odnos sa sociodemografskim odrednicama ispitanika kako bi jasnije evidentirali uzroke i posljedice političkog povjerenja i opravdali tezu „nepolitičke kategorije“.

Tablica 5: Povjerenje u političke institucije/tijela u odnosu na opću potporu demokraciji

		Koliko vjerujete sljedećim institucijama/tijelima (1-uopće ne vjerujem; 5- u potpunosti vjerujem) [Parlamentarna skupština]	Koliko vjerujete sljedećim institucijama/tijelima (1-uopće ne vjerujem; 5- u potpunosti vjerujem) [Predsjedništvo BiH]	Koliko vjerujete sljedećim institucijama/tijelima (1-uopće ne vjerujem; 5- u potpunosti vjerujem) [Vijeće ministara]	Koliko vjerujete sljedećim institucijama/tijelima (1-uopće ne vjerujem; 5- u potpunosti vjerujem) [Sudbena vlast]	Koliko vjerujete sljedećim institucijama/tijelima (1-uopće ne vjerujem; 5- u potpunosti vjerujem) [Stožer civilne zaštite]	Koliko vjerujete sljedećim institucijama/tijelima (1-uopće ne vjerujem; 5- u potpunosti vjerujem) [Tijela EU]	Koliko vjerujete sljedećim institucijama/tijelima (1-uopće ne vjerujem; 5- u potpunosti vjerujem) [Lokalne vlasti]
18.Koliko ste općenito zadovoljni načinom kako demokracija funkcionira u vašoj državi?	Correlation Coefficient	-.212**	-.283**	-.284**	-.233**	-.201**	-.148**	-.181**
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000
	N	802	802	802	802	802	802	802

Izvor:istraživanje

U Tablici 5. analitički je predočena negativna značajna povezanost na svim razinama između zadovoljstva funkcioniranja demokracijom i povjerenja u sve razine vlasti. Što je veće zadovoljstvo funkcioniranja demokracijom to je manje povjerenje u institucije. Odgovor je razumljiviji, ako se povjerenje kao “nepolitička kategorija” stavi u tranzicijski kontekst: niska kvaliteta institucija cementirala je nepovjerenje građana prema njima, dok su učinci tranzicije, odnosno još žive slike “medenog mjeseca” za petinu ispitanika koji pružaju opću potporu demokraciji nada za bolje sutra sa sljedećom fazom. Iako treba biti oprezan u uzročnom tumačenju nalaza, na temelju testiranih odnosa i korištene literature, otvara se pitanje je li tranzicijski kontekst značajnija okolinska varijabla od COVID krize koja kod 55% ispitanika nije utjecala na povjerenje u institucije?

Izvor: istraživanje

Grafikon 17: Povjerenje građana u institucije/tijela tijekom pandemije

Iako istraživačku pažnju okupira tranzicija kao vanjska varijabla, s obzirom na ambiciozan geografski i tematski opseg ovoga rada, to pitanje ostaje inspiracija za neka druga istraživanja.

ZAKLJUČAK

Političko povjerenje je relativna novina u domaćim akademskim radovima. Budući da proizvodi demokraciju i pomaže njenom održavanju izuzetno je važan u krajobrazima kakav je bosanskohercegovački. Za demokraciju koja obećava rješenje problema ozbiljna zdravstvena kriza poligon je za testiranje može li demokracija održati obećanje. Pri tome se povjerenje uzima za varijablu koja će odrediti vjeruju li građani da demokratski sustav može odgovoriti na krizu.

U teorijskom dijelu rada uspostavljen je okvir istraživanja, koji uključuje argumente i pretpostavke relevantnih autora o pojmu političkog povjerenja. Pristup istraživačkim pitanjima (Kakve vrste povjerenja treba demokracija? U kojoj mjeri demokracija zahtjeva nepovjerenje? Koje vrste povjerenja i nepovjerenja nagrizaju tkivo demokracije?) daje obilje potencijala za pomak u mjerenju političkog povjerenja u različitim kontekstima, poput tranzicije ili krize poput ove zdravstvene.

U sljedećem dijelu istraživanje ide od „subjekta“ prema „zahvaćenom objektu“-zapadnoeuropskim donositeljima odluka, institucijama i režimima. Recentni istraživači dokazuju da politike usvojene kao odgovor na krizu utječu na političku potporu, da se potpora usmjerena na političke aktere može difuzno širiti na cijeli politički sustav, i da okupljanje oko političkog aktera, primjerice predsjednika države ili vlade, može doprinijeti rješavanju problema. Međutim, osim što za demokraciju može značiti *status quo*, političko povjerenje može imati i suprotne vrijednosti, i mijenjajući stavove građana o političkim institucijama/tijelima, dovesti i do promjene političkog režima. Istraživanjem se iskristalizirala pozicija koja je daleko od konsenzusa o političkim posljedicama Covid krize.

Posljednji istraživački dio studije bavi se političkim povjerenjem u BiH. Budući da je prognozirana važnost njenog pripadanja klasteru tranzicijskih zemalja, rad je usmjeren na lociranje društveno-političkih promjena pred transformacijama. Tranzicija se ne uzima za istraživački procijep između režima već se sumiraju namjeravane i nenamjeravane posljedice iste, napose prijenos kulture nesuradnje. S obzirom na to da svaka postautoritarna politička zajednica u svom kasnijem očitovanju političkoga povjerenja implicitno u njega ugrađuje i razočaranje jer su demokratski režim percipirali u idealističkim kategorijama,

građani vrednuju režim ne samo za ono što je uradio, već i za ono što su institucije propustile uraditi. Posebno vrijednu sliku o funkcionalnosti režima pružaju krizne situacije kada se manifestira je li tranzicijski proces zaista rezultirao administrativnim sposobnostima i političkom odgovornošću koja građanima garantira rješavanja problema uz očuvanje demokratskih standarda. Stoga se nameće pitanje može li bosanskohercegovačka demokracija prebroditi Covid krizu?

Kombinacijom ranijih eksperimentalnih dokaza nastoji se istražiti pojavljuju li se u BiH trendovi koji su pratili rezultate istraživanja u drugim europskim zemljama, poput okupljanja oko zastave, kaskada povjerenja i paradoksa podrške. Jesu li građani nagrađivali dobre odgovore, odnosno kažnjavali loše? Budući da iznenađujuće vjerovanje ispitanika da će vlada poduzeti sve potrebne mjere da zaštiti građane nije značilo kao u ostalim istraživanim državama u Europi pozitivan učinak prelijevanja podrške demokraciji i njenim institucijama, nije dokazana značajnija povezanost politike mjera suzbijanja COVID-a i posljedica na političko povjerenje. Čak polovina ispitanika je izrijeком potvrdila da na njihovo političko povjerenje nije značajno utjecala pandemija, dok je za 38% ispitanika značila pad povjerenja. Mišljenje je da se vlasti percipiraju kao sljednice politika susjednih država, a nove korupcije koje su izbile s pandemijom praćene su letargijom jer je korupcija kao varijabla već uračunata kao fiksni dio u percepciju političkoga povjerenja, što se svakako treba podrobnije istražiti u budućim istraživanjima.

Smatra se da su tome doprinijeli i informacijski prečaci i uokvirivanje. Mediji kao institucije koje su najbitnije za informiranje i edukaciju građana na samom su dnu institucija kojima građani vjeruju. Ostavljeni uzak medijski prostor za ekspertizu, a širok za okvir opasnosti i mjere arbitarnosti, vratio se poput bumeranga te su stručnjaci i ekonomske posljedice mjera postale referentna točka političkog zadovoljstva ispitanika. Restriktivne mjere su se pokazale kao velika prijetnja gospodarstvu, a uz recesiju koja je značila povećanu nezaposlenost i upitnu budućnost mnogih ekonomskih sektora imala je za reakciju da su građanima ekonomske posljedice postale značajnije od zdravstvenih. Bez obzira na nisko opće političko povjerenje, ispitanici su se pridržavali pandemijskih mjera. Razlog tome može se tražiti u zaštiti visoko cijenjenog dobra (života i zdravlja), napose jer ispitanici iskazuju niske

vrijednosti generaliziranog socijalnog povjerenja i ne mogu se osloniti na druge, a ni na političke institucije/tijela. Posljednje se tumači obrnutom tezom „paradoksa povjerenja“ - što građani imaju manje povjerenje u institucije to poduzimaju više individualnih radnji za izbjegavanje zaraze.

Provedeno empirijsko istraživanje pokazuje da Covid kriza nije bila prilika za pomirenje bosanskohercegovačkog stanovništva sa svojim političkim institucijama i donositeljima odluka. Računajući s time da se pod demokracijom sve može prodati, razvijala se kultura nekooperativnog upravljanja. Rezultati istraživanja potvrđuju izrazito zabrinjavajuće nezadovoljstvo općenitim funkcioniranjem demokracije u BiH i načelno prihvaćanje nedemokratskih rješenja upravljanja krizom. Visoke razine nepovjerenja izražene su prema svim izabranim institucijama/tijelima te nema *iskoristivog mjesta* za nekonvencionalno shvaćanje političkog povjerenja i „kritičnog građanina“. Interes male skupine zainteresiranih za politiku zaustavlja se na sudjelovanju na izborima. Na njihove izbore imaju utjecaj odluke političkih aktera za vrijeme Covid krize pa se kritičnost i zainteresiranost mogu promatrati kao mogući resurs za kakvo takvo očuvanje demokracije u BiH. Problem je što je riječ o najmanjem postotku zainteresiranih u Europi, a zainteresirani građani koji pokazuju generalizirano političko i socijalno povjerenje u zajednicama nepovjerenja često „plaćaju dodatnu kaznu“.

Institucije nemaju ni interes da zadobiju povjerenje i empatiju građana što u fokus dovodi neistraženi trend povjerenja nalik „pješčanom satu“ s političkim elitama koje su snažno povezane i surađuju na vrhu i građana povezanih osobnim vezama povjerenja na dnu. Dva spomenuta pola imaju slabe međusobne veze.

Ova unizana stanja od koje je posljednje možda i najvažnije oblikovao je Circulus vitiosus, sustav političkog i društvenog nepovjerenja koji i dalje opisujemo terminima demokratizacije, demokratske tranzicije, djelomične demokracije, postsocijalističke i postautoritarne političke zajednice. Politički epilog bit će jednak prologu sve dok ne podigne ljestvica demokratskih vrijednosti. Za to je pak potrebno povećati povjerenje građana u demokraciju kao temeljni sustav, opće povjerenje i eventualno povjerenje u institucije. U ovoj jedinici analize za zaokret u tom smjeru rezultati istraživanja sugeriraju detaljnije izučavanje međuodnosa povjerenja i tranzicije.

LITERATURA

- Ahrendt, D. i ostali (2022), *Fifth round of the Living, working and COVID-19 e-survey: Living in a new era of uncertainty*, Eurofound, dostupno na <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2022/fifth-round-of-the-living-working-and-covid-19-e-survey-living-in-a-new-era-of-uncertainty>
- Alesina, A., & Fuchs-Schündeln, N. (2007). Good-Bye Lenin (or not?): The effect of communism on people's preferences. *The American Economic Review*, 97(4), 1507-1528.
- Amat, F., Arenas, A., Falcó-Gimeno, A., i Muñoz, J. (2020), *Pandemics meet democracy. Experimental evidence from the COVID-19 crisis in Spain*, dostupno na <https://doi.org/10.31235/osf.io/dkusw>
- Avdagić, A. (2014) Narativni pregovori: Bosanskohercegovačka pripovijetka u procesima evropeizacije. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Bäck, M. i Kestilä, E. (2009) Social capital and political trust in Finland: An individual-level assessment, *Scandinavian Political Studies* 32(2): 171–194.
- Bargsted, Matías, i dr., „Social and Political Trust in a Low Trust Society“, *Polit Behav*, 2022., <https://link.springer.com/article/10.1007/s11109-021-09762-2>, (30. VII 2022.)
- Bauer, Paul, Freitag, Markus, „Measuring Trust“, u: Uslander, Eric (ur.), *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*, Oxford UP, New York, 2018., str. 15-36.
- Beširević, N. (2012) Demokratizacija i evropeizacija kao teorijski okviri instrumenta uvjetovanosti u „Politici proširenja“ Europske unije, *Političke perspektive*, 1, str. 21-44.
- Beširević, N. (2013) *Vanjska politika Europske unije i Zapadni Balkan*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

- Bol, Damien, i dr., „The effect of COVID-19 lockdowns on political support: Some good news for democracy?“, *European Journal of Political Research*, vol. 60, 2021., str. 497-505.
- Bullock, J. (2011) „Elite influence on public opinion in an informed electorate“, *American Political Science Review*, 105(3), 496- 515.
- Burawoy, K. Verdery (1999) *Uncertain Transition*, Rowman and Littlefield, Urbana and Chicago.
- Campbell, A. i ostali (1960), *The American Voter*, Chicago, University of Chicago Press.
- Carroll, C., - McCombs, M. (2003) „Agenda-setting effects of business news on the public's Images and opinions about major corporations“, *Corporate Reputation Review*, 6(1), 2003., 36- 46.
- Chong, D, (1993) „How people think, reason, and feel about rights and liberties“, *American Journal of Political Science*, 37(3), 867-899.
- Claassen, C. (2020) „Does public support help democracy survive?“, *American Journal of Political Science* 64(1): 118–134.
- Dahl, R. A. (1998) *Poliarhija. Participacija i opozicija*. Zagreb: Politička kultura.
- DiMaggio, P.J., Powell, W.W (1991) The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organization Fields, u: Powell, W. W.; DiMaggio, P. J. (ur.) *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Dowley, K., Silver, B. (2002) Social Capital, Ethnicity and Support for Democracy in the Post-Communist States, *Europa-Asia Studies*, (54)4, str. 505-527.
- Ellinas, Antonis, Lamprianou, Iasonas, „Political Trust *In Extremis*“, *Comparative Politics*, vol. 46, 2014., br. 2, str. 231-250.
- Fleming, K. (2001) Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija, *Filozofija i društvo*, vol. 18, str. 11-32.
- Gadarian, S.K. - Goodman, S. - Pepinsky, T.B. (2020) „Partisan endorsement experiments do not affect mass opinion on COVID-19“, *SSRN Working Paper*, dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=3574605>

- Gamson, W.– Modigliani, A. (1966) „Knowledge and foreign policy opinions: Some models for considerations“, *Public Opinion Quarterly*, 30(2), 187- 199
- Geissel, Brigitte, „Do Critical Citizens Foster Better Governance? A Comparative Study“, *West European Politics*, vol. 31, 2008., br. 5, str. 855-873.
- Goren, P. - Federico, C. M. - Kittlilison, M. (2009) „Source cues, partisan identities, and political value expression“, *American Journal of Political Science*, 53 (4), 805-820.
- Grubiša, D. (2006.): Europeizacija politike: izgradnja kategorijalnog aparata europskih studija, *Analiza hrvatskog politološkog društva*, 2 (1), str. 129–144.
- Guglielmi, S. i ostali (2020), „Public acceptability of containment measures during the COVID-19 pandemic in Italy: how institutional confidence and specific political support matter“, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40(9-10), 1069-1085.
- Han, Q. i ostali (2021), „Trust in government regarding COVID-19 and its associations with preventive health behaviour and prosocial behaviour during the pandemic: a cross-sectional and longitudinal study“, *Psychological Medicine*, 1–11.
- Hardin, Russel, „The Street-Level Epistemology of Trust“, *Politics Society*, vol. 21, 1993., str. 505-529.
- Hooghe, Marc, „Why There is Basically Only One Form of Political Trust“, *British Journal of Politics and International Relations*, vol. 13, 2011., str. 269-275.
- Hughes, J., Sasse, G., and Gordon, C. (2004). Europeanization and Regionalization in the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe: the Myth of Conditionality. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Huntington, S. (1991) *The Third Wave: Democratisation in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman
- Inglehart, R., Welzel, C. (2007). *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija: Slijed ljudskog razvitka*. Zagreb: Politička kultura.
- Iyengar, S. – Valentino, N. (2000) „Who says what? Source credibility as a mediator of campaign advertising“, u Lupia, A.– McCubins, M. – Popkin, S., *Elements of Reason*, Cambridge, Cambridge University Press, 108- 129.

- Iyengar, S. – Kinder, D. (1987), *News that matters*, Chicago, University of Chicago Press, 1987
- Kappler, S., (2014), *Local Agency and Peacebuilding: EU and International Engagement in Bosnia-Herzegovina, Cyprus and South Africa*, New York, Palgrave Macmillan.
- Kasapović, M. (1996) *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Zagreb: Biblioteka Politička misao.
- Kuklinski, J. – Quirk, P. (2000) „Reconsidering the rational public“, u Lupia, A. – McCubins, M. – Popkin, S. (ur.), *Elements of Reason*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000., 153- 182.
- Kumlin, S. (2002). *The Personal and the Political: How Personal Welfare State Experiences Affect Political, Trust and Ideology. Doctoral thesis*, Göteborg University.
- Lazarev, Egor, Anton Sobolev, Irina V. Soboleva and Boris Sokolov (2014) “Trial by Fire: A Natural Disaster’s Impact on Support for the Authorities in Rural Russia.” *World Politics* 66 (4), str. 641–68.
- Leeper, T. – Slothuus, R. (2014) „Political parties, motivated reasoning, and public opinion formation“, *Advances in Political Psychology*, 35(1), 129-156.
- Leininger, A. i Shaub, M. (2020), „Voting at the dawn of a global pandemic“, Working Paper, arXiv: <https://osf.io/preprints/socarxiv/a32r7>
- Lenschow, A. Liefferink, D. and Veenman, S. (2005), *When the birds sing. A framework for analysing domestic factors behind policy convergence*, *Journal of European Public Policy*, 12(5), str. 1-20.
- Levi, Margaret, Stoker, Laura, „Political Trust and Trustworthiness“, *Annual Reviews Political Sciences*, vol. 3, 2000., str. 475-507.
- Lewis, S. (2019) „Lack of trust in the news media, institutional weakness, and relational journalism as a potential way forward“, *Journalism*, 20(1), 44-47.
- Linz, J.J. i Stepan A. (1996) *Problems of Democratic Transitions and Consolidation: South America, Southern Europe and Post-Communist Europe*, John Hopkins University Press, Baltimore.

- Lu i ostali (2022), „Agenda-Setting for COVID-19: A Study of Large-Scale Economic News Coverage Using Natural Language Processing“, *International Journal of Data Science and Analytics*, 1-22, dostupno na: <https://doi.org/10.1007/s41060-022-00364-7>
- Luhmann, N. (1979) *Trust and Power: Two Works*, John Wiley&Sons, Chichester.
- Mahoney, J.; Thelen, K. (2009) *Explaining institutional change: Ambiguity, agency, and power*, Cambridge: Cambridge University Press
- Marien, Sofie, Hooghe, Marc, „Does political trust matter? An empirical investigation into the relation between political trust and support for law compliance“, *European Journal of Political Research*, vol. 50, 2011., str. 267-291.
- Merkel, W. (2011) *Transformacija političkih sustava*, Biblioteka Politička misao, Zagreb.
- Merkley, E. i ostali (2020), „A rare moment of cross-partisan consensus: Elite and public response to the COVID-19 pandemic in Canada“, *Canadian Journal of Political Science*, 53(2): 311-318.
- Miller, Arthur, Listhaug, Ola, „Political Performance and Institutional Trust“, Norris, Pippa (ur.), *Critical Citizens Global Support for Democratic Government*, Oxford UP, New York, 1999., str. 204-235.
- Mishler, William, Rose, Richard, „Five Years After the Fall: Trajectories of Support for Democracy in Post-Communist Europe“, u: Norris, Pippa (ur.), *Critical Citizens Global Support for Democratic Government*, Oxford UP, New York, 1999., str. 78-99.
- Newton, Kenneth, Stolle, Dietlind, Zmerli, Sonja, „Social and Political Trust“, u: Uslaner, Eric (ur.), *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*, Oxford UP, New York, 2018., str. 37-56.
- Norris, Pippa, „Conclusions: The Growth of Critical Citizens and its Consequences“, Norris, Pippa (ur.), *Critical Citizens Global Support for Democratic Government*, Oxford UP, New York, 1999c., str. 257-272.
- Norris, Pippa, „Institutional Explanations for Political Support“, Norris, Pippa (ur.), *Critical Citizens Global Support for Democratic Government*, Oxford UP, New York, 1999b., str. 217-235.

- Norris, Pippa, „Introduction: The Growth of Critical Citizens?“, Norris, Pippa (ur.), *Critical Citizens Global Support for Democratic Government*, Oxford UP, New York, 1999a., str. 1-27.
- North, D. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Offe, C. (1999) How can we trust our fellow citizens?, u: Warren, M. (ur.) *Democracy and Trust*, Cambridge, Cambridge University Press, str. 42-88.
- Offe, Claus, „Political Liberalism, Group Rights, and the Politics of Fear and Trust“, *Studies in East European Thought*, vol. 53, 2001., str. 167-182.
- Parekh, B. (2008) *Nova politika identiteta*, Politička kultura, Zagreb.
- Perković, J.-A. (2018) *Zapadni Balkan na putu u EU: zamke tranzicije, demokratizacije i europeizacije*, Zagreb: Sandorf; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Petritia Project (2022), [*Public attitudes towards institutions tackling the pandemic*](#), The Policy Institute, King's College, London
- Pickering, P. M. (2006) Generating social capital for bridging ethnic divisions in the Balkans: Case studies of two Bosniak cities, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29 No. 1, str. 79-103.
- Pierson, P. (2004) *Politics in Time: History, Institutions and Social Analysis*. Oxford: Princeton University Press.
- Pop-Eleches, G., & Tucker, J. A. (2014). Communist socialization and post-communist economic and political attitudes. *Electoral Studies*, 33, 77-89.
- Pridham, G. (2002) EU Enlargement and Consolidating Democracy in Post-Communist States - Formality and Reality, *Journal of Common Market Studies*, (40) 5, str. 953-973.
- Putnam, Robert, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom: Civilne tradicije u modernoj Italiji*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.
- Rahn, W. (1993) „The role of partisan stereotypes in information processing about political candidates“, *American Journal of Political Science*, 37(2), 472- 496.

- Rasmussen reports (2022), *COVID-19: Democratic Voters Support Harsh Measures Against Unvaccinated*, 13. siječnja 2022. godine, dostupno na https://www.rasmussenreports.com/public_content/politics/partner_surveys/jan_2022/covid_19_democratic_voters_support_harsh_measures_against_unvaccinated
- Rot, K (2012) *Od socijalizma do Evropske unije*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Rothstein, Bo, Stolle, Dietlind, „The State and Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust“, *Comparative Politics*, vol. 40, 2008., br. 4, str. 441-459.
- Russ-Mohl, S. (2005) *Novinarstvo*, Beograd, Clio.
- Saurugger, S. (2013) *Teorije i koncepti europske integracije*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
- Sokol, A. (2021) „Polarized public trust in the media and social networks in Bosnia and Herzegovina“, u Petković, B. (ur.) *Media trust in Western Balkans*, 60-92.
- Sumaya, E. (2022) „The corona chronicles: Framing analysis of online news headlines of the COVID-19 pandemic in Italy, USA and South Africa“, *African Online Scientific Information Systems*, 27(1)
- Šalaj, Berto, *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2009.
- Šiber, I. – Blanuša, N. (2011) „Stvaratelji javnog mnijenja u Hrvatskoj“, u Šiber, I. (ur.), *Hrvatska i Europa: Strahovi i nade*, Zagreb, Politička Misao, 138- 163.
- Tewksbury, D.– Scheufele, D. (2009) „News framing theory and research“, u Bryant, J.– Oliver, M.B. (ur.), *Media effects: Advances in theory and research*, treće izdanje, Hillsdale, NJ, Erlbaum, 17- 33.
- Trenz, H-J (2015) *The saga of Europeanisation: On the narrative construction of a European society*, u: Börner, S., Eigmüller, M., *European Integration, Processes of Change and the National Experience*, Palgrave Macmillan, str. 207-227.
- Troncotă, M. (2010) *Bosnia Herzegovina, the Political Space of In-Betweenness A Constructivist Analysis of Identities and Institutions during Europeanization*, <http://www.drcsummerschool.eu/>

- Van der Meer, Tom, „Political Trust and the 'Crisis of Democracy'", *Oxford Research Encyclopedias: Politics*, 2017.,
<https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-77>, (30. VII 2022.)
- Vasović, M. (1997) Vaspitanje za demokratiju – problem „transfera“, u:
Avramović, Z. (ur.) *Demokratija, vaspitanje, ličnost*, Institut za
pedagoška istraživanja, Beograd, str. 150-162.
- Warren, Mark, „Trust and Democracy“, u: Uslaner, Eric (ur.), *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*, Oxford UP, New York, 2018.,
str. 75-94.
- Zaller, J. (1996) „The myth of massive media impact revived: New support
for a discredited idea“, u Mutz, D. – Sniderman, P. – Brody, R. (ur.)
Political Persuasion and attitude change, Ann Arbor, University of
Michigan Press, 17- 78.
- Žiljak, T. (2013) Dvije faze obrazovne politike u Hrvatskoj nakon 1990.
godine, *Andragoški glasnik*, Vol. 17, br. 1, str. 7-25.

Dodatak

„Zdravlje demokracije“ u doba pandemije- anketno ispitivanje

Poštovani,

Pred Vama se nalazi upitnik čiji je cilj istražiti sociopolitičke posljedice restriktivnih mjera uvedenih s ciljem suzbijanja pandemije COVIDA-a 19. Istraživanje se provodi na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, a prikupljeni podaci će biti korišteni isključivo u znanstvene svrhe, uz osiguranu anonimnost i povjerljivost podataka. Molimo Vas za Vaš samostalni doprinos i iskrene odgovore koji će doprinijeti razumijevanju predmeta istraživanja.

Iskrene zahvale na suradnji!

1. Spol

- a) Muško
- b) Žensko

2. Dob

- a) 18-34 godina
- b) 35-55 godina
- c) 56 i više godina

3. Entitet u kojem živite

- a) RS
- b) FBiH

4. Zaposlenje

- a) Zaposlen
- b) Nezaposlen
- c) U mirovini
- d) Drugo_____

5. Obrazovanje

- a) Osnovna škola
- b) Srednja škola
- c) VSS (fakultet)
- d) Završen magisterij ili doktorat znanosti

6. Koliko se smatrate zainteresiranim za politiku?

- a) nimalo zainteresiran
- b) malo zainteresiran
- c) prilično zainteresiran
- d) jako zainteresiran

7. Jeste li glasali na prošlim općim izborima (2018. godine)?

- a) Da
- b) Ne

8. Hoće li na to kome ćete dati glas na predstojećim izborima utjecati vaše mišljenje o tome kako su se političari na vlasti (dužnosnici) nosili s covid krizom?

- a) Da
- b) Ne
- c) Ne znam

9. Smatrate li da su preporuke nadležnih institucija bile primjerene tijekom početka pandemije?

- a) Da
- b) Ne
- c) Drugo _____

10. Tijekom drugog vala pandemije (razdoblje od prosinca 2020. godine) što su po vama nadležne institucije trebale učiniti vezano za mjere ograničenja?

- a) Smanjiti ograničenja u odnosu na prethodni val pandemije
- b) Održavati ograničenja u odnosu na prethodni val pandemije
- c) Povećati ograničenja u odnosu na prethodni val pandemije
- d) Drugo _____

11. U kojoj mjeri sljedeće aktivnosti najbolje opisuju vaše ponašanje tijekom pandemije? Odgovori se kreću od 1 “Ne opisuje me uopće” do 5 “U potpunosti me opisuje”.

	Ne opisuje uopće	Djelomično ne opisuje	Niti opisuje, niti ne opisuje	Djelomično opisuje	U potpunosti me opisuje
1. Često ste prali ruke	1	2	3	4	5
2. Nosili ste masku	1	2	3	4	5
3. Održavali ste socijalnu distancu od 1 metar	1	2	3	4	5
4. Posjećivali ste javna mjestu s više ljudi	1	2	3	4	5

12. Koliko je ponašanje lokalnih vlasti utjecalo na vaše pridržavanje propisanih mjera?

- a) Nimalo utjecalo
- b) Malo utjecalo
- c) Donekle utjecalo
- d) Jako utjecalo
- e) Drugo_____

13. Smatrate li da je u vrijeme pandemije potrebno snažno (autoritarnije) vodstvo koji je spremno da nametne mjere?

- a) Da
- b) Ne
- c) Drugo_____

14. Prema vašem mišljenju ljudi koji žive u vašem entitetu su...

- a) Više izloženi zarazi u usporedbi sa stanovništvom susjednih država
- b) Manje izloženi zarazi u usporedbi sa stanovništvom susjednih država
- c) Podjednako izloženi zarazi u usporedbi sa stanovništvom susjednih država
- d) Drugo_____

15. Rangirajte od 1 do 4 (gdje je 1 najvažnije) razine vlasti prema odgovornosti za upravljanje covid krizom?

- Državna vlast ____
- Enititetska vlast____
- Županijska vlast____
- Lokalna vlast____

16. Koliko vjerujete sljedećim institucijama/tijelima (1-uopće ne vjerujem; 5- u potpunosti vjerujem)

	Uopće ne vjerujem	Donekle ne vjerujem	Niti vjerujem, niti ne vjerujem	Donekle vjerujem	U potpunosti vjerujem
1. Parlamentarna skupština	1	2	3	4	5
2. Predsjedništvo BiH	1	2	3	4	5
3. Vijeće ministara	1	2	3	4	5
4. Sudbena vlast	1	2	3	4	5
5. Stožer civilne zaštite	1	2	3	4	5
6. Tijela EU	1	2	3	4	5
7. Lokalne vlasti	1	2	3	4	5
8. Županijske vlasti	1	2	3	4	5
9. Religijske institucije	1	2	3	4	5
10. Mediji	1	2	3	4	5
11. Znanstvena zajednica	1	2	3	4	5
12. Policija	1	2	3	4	5

17. Generalno, Vaše povjerenje u navedene institucije/tijela tijekom pandemije se...

- a) Povećalo
- b) Smanjilo
- c) Ostalo podjednako
- d) Drugo _____

17.1. Prema kojim institucijama/tijelima se povjerenje povećalo?

17.2. Prema kojim institucijama/tijelima se povjerenje smanjilo?

18. Koliko ste općenito zadovoljni načinom kako demokracija funkcionira u vašoj državi?

- a) Vrlo zadovoljan
- b) Donekle zadovoljan
- c) Niti zadovoljan niti nezadovoljan
- d) Vrlo nezadovoljan
- e) Ne znam, nemam odgovora

19. Smatrate li da se demokratski režimi uspješnije nose s krizama od autoritarnih?

- a) Da
- b) Ne
- c) Podjednako se nose
- d) Drugo _____

20. Koliko se slažete/ne slažete sa sljedećim izjavama (1-uopće se ne slažem /5-u potpunosti se slažem)

	Uopće se ne slažem	Djelomično se ne slažem	Niti se slažem, niti ne slažem	Djelomično se slažem	U potpunosti se slažem
13. Vjerujem da će vlada poduzeti sve potrebne mjere da zaštititi građane.	1	2	3	4	5
14. Smatram da je zatvaranje škola opravdana mjera.	1	2	3	4	5
15. Smatram da je potrebna suradnja i međusobno povjerenje kako bi se izborili s korona krizom.	1	2	3	4	5
16. Smatram da je potrebno uvijek biti na oprezu kada su drugi ljudi u pitanju.	1	2	3	4	5
17. Vjerujem da je vlada bila transparentna tijekom pandemije.	1	2	3	4	5
18. Smatram da smo dovoljno informirani o covid-u.	1	2	3	4	5
19. Vjerujem da trebamo biti spremni ograničiti osobne slobode kako bi se zaustavilo širenje korona virusa.	1	2	3	4	5
20. Smatram da su ekonomske posljedice izolacije imale najveći učinak na živote ljudi tijekom pandemije.	1	2	3	4	5
21. Vjerujem da je briga za javno zdravlje važnija od ekonomskih posljedica.	1	2	3	4	5

22. Smatram da je potrebna veća podrška stručnjacima i tehničkom upravljanju javnim poslovima za vrijeme kriza.	1	2	3	4	5
23. Smatram da su nepolitičke institucije (vjerske zajednice, civilne udruge, međunarodne organizacije) bile solidarnije i pružile značajnije odgovore na covid krizu od političkih.	1	2	3	4	5
24. Mišljenja predstavnika moje vjerske zajednice su značajno utjecala na moje mišljenje o covid krizi.	1	2	3	4	5

21. Jeste li bili zaraženi COVID-19?

- a) Da
- b) Ne
- c) Ne znam/nema odgovora

